

आजचा सुधारक

विवेकवादी चिंतनाला वाहिलेले मराठी मासिक

वर्ष 25

अंक 7

ऑक्टोबर 2014

ह्या अंकात		
2	नवा पर्यावरणवाद	संजय संगवई
2	जातींची उपपत्ती : एक उपसिद्धान्त	दिवाकर मोहनी
6	शेवटचा स्टॉप नाही!	राजा देसाई
12	धोरणकर्त्यांचे अपयश	देविंदर शर्मा
14	अमेरिकेचे राष्ट्रगीत	सुकल्प कारंजेकर
20	अनक्ष रथ, पुष्पक विमान व आपण सर्व	रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ
27	औरस-अनौरसत्व, जनुकशास्त्र वगैरे...	पॉल नर्स
30	दुष्काळ - पाण्याचा की विचारांचा?	अनुपम मिश्र

संस्थापक - संपादक

दि. य. देशपांडे

(1918-2006)

संपर्क:

अनुराधा मोहनी

भरत मोहनी

anumohoni@gmail.com

bharat_i@yahoo.com

aajacha.sudharak@gmail.com

कार्यकारी संपादक

अनुराधा मोहनी

9881442448

9822736808

नवा पर्यावरणवाद

गेल्या काही दशकांत पर्यावरणीय जाणिवा अधिक प्रगल्भ झाल्या असून मानवी-सामाजिक जीवनाचा अधिक परिपूर्ण रीतीने विचार त्यातून पुढे आला आहे. शुद्ध हवा, पाण्याचे शुद्ध व निरंतर स्रोत, स्वच्छ सूर्यप्रकाश, नितळ आकाश वा चांदणे, या सृष्टीबद्दल वा इतर जीवांबद्दल प्रेम-कुतूहल, समृद्ध सांस्कृतिक-सामाजिक जीवन, जंगल-झाडे, प्राणी-पक्षी यांचे अस्तित्व या गोष्टी अधिक समृद्ध जीवनासाठी आवश्यक असतात. आदिवासी, कष्टकरी, शेतकरी यांच्यासाठीतर अधिकच. त्यांच्या जीवनाचा तो सहज भाग असतो. जीवनाची गुणवत्ता व सौंदर्य हा सर्वांचाच अधिकार आहे. कष्टकरी वर्गाचा देखील. पर्यावरणीय व सांस्कृतिक उन्नयनाचा त्यांच्याशी संबंध नाही असे म्हणणे हे भांडवलशाही राजकारणाचा भाग आहे. लोकशाही, अहिंसा यांप्रमाणेच आपल्यासोबतचे अन्य जीव-माणूस व वनस्पती, पक्षी व प्राणी यांच्याबद्दल सहानुभाव असणे, हा मानवी विकासाचा, प्रगतीचा महत्त्वाचा टप्पा आहे. अन्यथा आपल्याहून वेगळ्या व शारीरिक-बौद्धिक बाबतीत कमतरता असलेल्या सर्वच प्राणिमात्रांच्या शोषण व दमनाला समर्थन प्राप्त होईल. पर्यावरणीय विचारांना असा राजकीय आशय लक्षात घेणे आवश्यक ठरणार आहे. जगातील भांडवली व मूलतत्त्ववादी शक्ती पर्यावरणीय विकासाच्या विचारांवर सर्वात जास्त प्रहार करतात. त्यांच्या गृहीतकालाच पर्यावरणीय जाणिवांचे आव्हान असते.

- संजय संगवई

(‘नद्या आणि जनजीवन’ मधून)

जातींची उपपत्ती : एक उपसिद्धान्त

दिवाकर मोहनी

जाती कश्या निर्माण झाल्या ह्याविषयी काही मते मांडली गेली आहेत आणि बहुतेकांची मते मनुस्मृती आणि तत्पूर्वी लिहिले गेलेले पुरुषसूक्त ह्यापलीकडे गेलेली नाहीत. मनुस्मृतीची भाषा पाहिली तर ती अर्वाचीन आहे. तिची रचना छंदोबद्ध आणि व्याकरण पाणिनीय आहे. त्यामुळे तिचा काळ फार प्राचीन असू शकत नाही. मनुस्मृति हा ग्रंथसुद्धा कोणा एका ‘मनु’ नावाच्या ब्राह्मणाने रचला असण्याची शक्यता नाही. मनु हे नाव कोणी मानवांचा आदिपुरुष कल्पून त्याला दिले आहे असे जाणवते. मानवाचा आदिपुरुष कोण? मनु. म्हणून मनुचे ते मानव. मनुस्मृति ह्या ग्रंथात त्या काळात प्रचलित असलेल्या समजुतींचा संग्रह आहे, असे म्हणायला पुष्कळ वाव आहे. ह्या समजुती एका विशिष्ट कालखंडातल्या आणि काही विशिष्ट प्रदेशातल्या असल्या पाहिजेत. त्या सार्वकालिक त्याचप्रमाणे सार्वदेशिक असू शकत नाहीत.

जाती फक्त हिन्दुस्थानातच आहेत असेही नाही. समाजशास्त्राचे अध्ययन सुरू झाल्यापासून जगभरात पसरलेल्या विविध जातीजमातींची माहिती गोळा होऊ लागली. त्यांच्या भाषा भिन्न आणि चालीरीतीही वेगवेगळ्या. निरनिराळ्या जातीजमातींमधला उच्चनीचभावच नव्हे तर अस्पृश्यतादेखील भारताच्या बाहेरच्या काही देशांमध्ये आढळून येते. भारताबाहेर तर मनुस्मृती नव्हतीच पण तरीही तेथे क्वचित काही ठिकाणी

आपल्या जातिसंस्थेसारखी समाजरचना आहे असे आढळते. ह्या सगळ्याचा विचार करता जातींचा उद्गम काही निराळ्या कारणांमुळे झाला असावा, असे म्हणावे लागते.

ह्या बाबतीत मला एक नवीन हिंशी मांडावीशी वाटते. अर्थात हे सिद्ध झालेले आहे असे नाही तर हिंशी आहे. पुरातत्त्वशास्त्राच्या अभ्यासातून असे लक्षात येते की ज्या समाजाचा एकमेकांशी संपर्क नव्हता तरी त्यांची राहणी एका काळात पुष्कळशी समान होती. भाजलेल्या मातीची मडकी व इतर वस्तू एकाच काळात एकमेकांशी संबंध नसला तरी, निरनिराळ्या प्रदेशांत एकाच कालखंडात आढळून येतात. म्हणजे माणसाच्या मनात येणाऱ्या कल्पना एकमेकांशी संपर्क नसला तरी समान असू शकतात. ह्या समान कल्पना आपोआप उपजलेल्या असतात आणि एका कालखंडात अनेकांच्या मनात एकाच प्रकारच्या त्या असतात. ह्यामध्ये पापपुण्य, पवित्र-अपवित्र, सोवळे-ओवळे, शकुनापशकुन, शुभाशुभ ह्या सर्वांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे भिन्न भिन्न भाषांच्या निर्मितीचाही. सुरुवातीचे वेगवेगळे धर्म आणि धार्मिक विधी हे कोणा एका माणसाने कल्पना करून निर्मिले आणि नंतर इतरांनी त्यांचा स्वीकार केला असा प्रकार मला दिसत नाही. धर्मसंस्थापकांनी स्थापन केलेले धर्म वेगळे. त्यांना 'किताबी मजहब' म्हणण्याचा प्रघात आहे. त्यांमध्ये कुठल्यातरी धर्मग्रंथाला महत्त्व असते. आपल्या हिन्दुधर्माला 'सनातन' धर्म असेही एक नाव आहे. सनातन ह्याचा अर्थ ज्याला आरंभ नाही असा आहे. वेदांना अपौरुषेय म्हणतात, त्याचेही कारण तेच असावे. हिन्दुधर्माला वैदिक धर्म बनवण्याचा मागाहून काहींनी प्रयत्न केला असे माझे मत आहे. परन्तु वेदांमध्ये काय लिहिले आहे हे ज्याप्रमाणे आज बहुसंख्य हिन्दूंना माहित नाही, तसेच ते इतिहासकाळातही माहित नव्हते. वेदांत वापरली गेलेली भाषा ही पाणिनीय व्याकरणाशी जुळणारी नाही; तिला 'छांदस्' असे म्हणतात. त्या भाषेचे अध्ययन करणारे लोक लाखात पाच-दहा असतील. तेसुद्धा काही तीर्थक्षेत्रांमध्ये एकवटलेले होते. ब्राह्मणांपैकी अनेकजण पौरुहित्य करीत होते तरी त्यांचे अध्ययन पंचांग पाहणे (तिथी, वार, नक्षत्र, योग आणि करण ही दिवसाची पाच अंगे) आणि काही जुजबी विधी करणे ह्यापलीकडे नव्हते. यज्ञ करू शकणारे ब्राह्मण तीर्थक्षेत्राहून मुद्दाम बोलवावे लागत. हा 'वैदिक' धर्म हिन्दूंचा अन्य धर्माशी संपर्क आल्यानंतर अस्तित्वात आला. आपल्यालाही धर्मग्रंथ हवेत कशी भावना गेल्या एक-दीड शतकात निर्माण झाली असावी, त्यापूर्वी 'हिन्दु' हा शब्द देखील आमच्या सनातनधर्मासाठी क्वचित वापरलेला आढळतो.

ज्या धर्मांना ग्रंथ नाही असे धर्म, म्हणजे हिन्दु धर्मासारखे धर्म अजून दक्षिण व मध्य आफ्रिकेत अस्तित्वात आहेत. इतकेच नाही तर ब्रह्मदेश आणि आग्नेय आशियातसुद्धा अस्तित्वात आहेत. सांगण्याचा मतलब असा की हे स्फुरलेले आणि अनेकांना एकाच वेळी सुचलेले असे धर्म आहेत. त्यामुळे एका प्रदेशात वापरल्या जाणाऱ्या बोलींमध्ये जसे साम्य-वैधर्म्य असते तसेच ह्या धर्मांमध्येही काही साम्य-वैधर्म्य आहे. आपण ग्रंथाधार असणाऱ्या धर्मांना 'शिकवलेले' आणि ग्रंथाधार नसलेल्यांना 'उत्फूर्त/स्फुरित' असे म्हणू या.

ज्याप्रमाणे धर्म नवीन सुचतो, त्यातले विधी सुचतात, त्याचप्रमाणे अंधश्रद्धाही सुचतात. ह्या कल्पना-संकल्पना एका वेळी एका मोठ्या समुदायाला स्फुरलेल्या किंवा सुचलेल्या अश्या असतात. त्या काही काळानंतर बदलतात. त्या बदलतात तेव्हा सुरुवातीला अगदी थोडे लोक त्या समजुतीतून बाहेर पडतात

आणि नंतर त्यांची संख्या वाढत जाते; त्यांचे पुरोगामी व प्रतिगामी असे वर्ग पडतात. पुरोगामी प्रतिगाम्यांना सनातनी, कर्मठ, दकियानूसी अशा नावांनी संबोधतात. महाराष्ट्रातील विधवा विवाहांचा इतिहास अभ्यासावा. पुरोगाम्यांची संख्या वाढण्यासाठी मुद्रण आणि अलीकडची संपर्क साधने ह्यांचा बराच उपयोग होतो. पण हे मानसिक परिवर्तन सहजपणे होत नाही. ते घडायला कधी १०० तर कधी शे-पाचशे वर्षांचा काळसुद्धा लागू शकतो. ते मन्वन्तर किंवा युगान्तरच असते. आणि काहींच्या बुद्धीला ह्या नवीन संकल्पना समजत असल्या, त्यांत त्यांना तर्कदोष काढता येत नसले तरी त्या स्वीकारण्यासाठी बहुतेकांची मने तयार नसतात. त्या नव्या कल्पना स्वीकारताना त्यांना अतिशय क्लेश होतात. ह्याबाबतीत एकच उदाहरण देतो. ते स्त्री-पुरुषसंबंधातील नीतिनियमांचे. ह्यामध्ये सतीप्रथा, उच्चवर्णीयांच्या विधवांचा विवाह, आन्तरजातीय विवाह ह्या सगळ्या बाबींचा समावेश होतो. आज जे उच्चवर्णीय भारतीय विदेशांत जातात, त्यांच्या तरुण मुलामुलींचे वागणे पाहून त्यांना होणारा त्राससुद्धा ह्याच प्रकारचा आहे. मला असे वाटू लागले आहे की आपल्या मनातल्या देवाविषयीच्या, धर्माविषयीच्या म्हणजे धर्माभिमान, देशाभिमान, जातीचा अभिमान, इतिहासाचा अभिमान ह्या सान्या अशा काही समुदायांना एकाच वेळी स्फुरलेल्या संकल्पना आहेत. इतकेच काय तर खाजगी मालकीची संकल्पनासुद्धा ह्यांपैकीच एक आहे असे मला वाटू लागले आहे. हा अभिमान इतका तीव्र असतो की त्यासाठी माणसे प्राण पणाला लावतात, धर्मयुद्धे होतात. ती शतकानुशतके चालू शकतात. आपल्या राष्ट्राच्या सीमा वाढवत नेण्याच्या प्रेरणा होतात आणि त्यांतून जागतिक महायुद्धे होतात. ह्या अभिमानातून आपल्या देशात युद्धे जरी घडली नसली तरी युद्ध-सदृश घटना घडल्या आहेत. त्यांपैकी मला सहजपणे आठवणाऱ्या येथे दोन-तीन मांडतो. बाबरी-मशीद, इजरत बाल, सुवर्णमंदिर ह्यांच्या निमित्ताने घडलेल्या घटना.

मोठमोठ्या समुदायांना काही नवीन कल्पना सुचतात पण काही समुदायांना सामुदायिकपणे त्या सुचतच नाहीत. आम्हा भारतीयांना सार्वजनिक स्वच्छता समजतच नाही. आपले घर स्वच्छ पण रस्ते मात्र घाण. कितीही शिकवले तरी त्यात फरक पडत नाही. शिक्षणाचा काही उपयोगच होत नाही. आम्हाला वाहतुकीचे नियम पाळता येत नाहीत. आम्हाला कार्यक्रम वेळेवर सुरू करता येत नाहीत. सार्वजनिक संस्था चालवता येत नाहीत. कोणत्याही म्युनिसिपालटीचा कारभार नीट चालत नाही. त्या दिशेने आमची सामुदायिक बुद्धी कामच करीत नाही. आम्हाला एकमेकांसोबत कामे करता येत नसल्यामुळे आणि ती काटेकोरपणे तडीस नेण्याचा स्वभाव आमचा नसल्यामुळे आम्ही नवीन यंत्रसामुग्रीही तयार करीत नाही. कोणाच्या मनात नवीन यंत्राच्या कल्पना आल्या तर त्यांना त्या राबवण्यासाठी परदेशात जावे लागते. भिसे ह्या नावाचे एक अत्यंत कल्पक गृहस्थ होते. त्यांना अमेरिकेला जावे लागले. विष्णु महादेव अत्रे ह्यांना नागरी टाइपरायटर घडवण्यासाठी जर्मनीस जावे लागले, ह्याची मला आठवण होते. त्या उलट इंग्लंडमध्ये अंदाजे पावणे दोनशे वर्षांपूर्वी वाफेचे इंजिन असलेली आगगाडी रुळावरून चालू लागली. तेथे हे का शक्यझाले तर तेथे अनेक जणांनी मिळून कामे करण्याची आणि ती कामे करताना प्रत्येकाने मूळ कल्पनेत आपली भर घालण्याची पद्धत पडली होती. ही गाडी तेथे चालू लागली त्यावेळी, ते काम कसे करायचे हे सांगणारे अभियन्ते नव्हते; इतकेच काय तर त्यावर पुस्तकेसुद्धा नव्हती. एका प्रकारे ती इंग्रजांनी शून्यातून केलेली निर्मिती होती. ते त्यांच्या विषयांत इतके पारंगत झाले की तेथे आगगाडी सुरू झाल्यानंतर २५-३० वर्षांत त्यांनी ती भारतात आणली.

साधे पोस्टऑफिसचे उदाहरण घ्या. आपल्या इथे पत्रांची ने-आण होत होती, पण त्यासाठी ते एक पत्र, फार थोड्यांच्या कडून हाताळले जाई. आपल्या इथल्या शासनकर्त्यांनी पत्रे लवकर पोहोचावीत ह्यासाठी सांडणीस्वारांची योजना केली आणि त्यांचे टप्पे निर्माण केले, हे खरे असले तरी सामान्य माणसांसाठी सुद्धा अशी काही योजना करता येऊ शकेल असे आम्हांस सुचले नाही. एखादा पैसा खर्च करून कोणत्याही गावाला आपले पत्र पोहोचवण्यासाठी जी यंत्रणा उभी करावी लागली ती करण्यासाठी लागणारी बुद्धीच आमच्या जवळ नव्हती की काय अशी शंका येण्यासारखी परिस्थिती आहे. ही टपालाची सेवा सुरु होऊन दीडशे वर्षे झाली पण आजही त्यात काम करणाऱ्या प्रत्येकाला, तो करीत असलेल्या कामाचे महत्त्व समजून तो ते करीत असेल की ते न केल्यास त्याला होणाऱ्या शिक्षेच्या भीतीने तो ते करीत असेल, अशी मला शंका आहे.

आपल्या इथल्या सामान्य माणसाच्या कल्पनाशक्तीला पडलेल्या किंवा असलेल्या मर्यादांमुळे, ज्या मर्यादा त्याच्या ठिकाणी जन्मजात आहेत, त्यांच्यामुळे तर हे घडत नसेल? एका पूर्ण समुदायाला एक कल्पना एकावेळी सुचण्याचा आणि प्रत्येकाला ती कल्पना स्वतंत्रपणे स्फुरली नसली तरी कोणी सांगितल्यास त्याचे ताबडतोब आकलन करण्याचा हा जो प्रकार आहे त्याला 'सृष्टिक्रम' असे नाव द्यावे असे मला वाटते. जैविक उत्क्रांती जरी समान असली तरी कल्पनांच्या भराऱ्या बाबतीत ह्या पृथ्वीवरच्या माणसांचे मोठमोठे गट पडताते; आणि त्यांचे एकमेकांशी दळणवळण असले तरी त्यांच्या कल्पनाशक्तीत फारसा फरक पडत नाही, असे दिसते. त्यामुळेच आशियातल्या काही देशांमधले लोक युरोपात जाऊन राहिले तरी त्यांच्या सवयी आणि विचारसरणी ह्यांत फार मंद गतीने फरक पडतो. हा जो गटांमधील जन्मजात फरक आहे तो कसा कमी करायचा, हे आपल्यामुळे मोठे आव्हान आहे.

इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली तशी आशिया, आफ्रिका आणि अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया ह्या खंडांमध्ये झाली नाही. म्हणजे तेथील जे स्थानिक लोक त्यांच्या विचारसरणीत फरक पडला नाही. आपल्या भारतातचअसे अनेक प्रदेश आहेत की तेथे राहणाऱ्या लोकांना वस्त्रे कशी विणायची हे सुचलेले नाही. इतकेच नव्हे तर विणलेली वस्त्रे पाहिल्यावर ती कशी निर्माण केली जातात ह्याविषयी त्यांच्या मनात जिज्ञासाही निर्माण झाली नाही, असे दिसते.

'सृष्टिक्रम' हा शब्द निवडण्याचे कारण असे की हा जो विचारसरणीत फरक पडतो त्याला एकच दिशा नसते. उत्क्रांतीमध्ये उत् हा उपसर्ग आहे. आणि त्या उपसर्गामुळे ऊर्ध्वदिशेचा बोध होतो. तशी ऊर्ध्व दिशा सृष्टिक्रमांत नसते. 'क्रम' म्हणजे जाणे किंवा फरक पडणे. सृष्टिक्रम हा चक्रनेमीप्रमाणे म्हणजे चाकाप्रमाणे वर्तुळाकारदेखील असू शकतो.

राष्ट्राभिमान, धर्माभिमान किंवा पातिव्रत्याविषयींच्या कल्पना कालांतराने कमी जास्त होतात किंवा नष्टही होऊ शकतात. म्हणून ह्याला उत्क्रांती न म्हणता 'सृष्टिक्रम' म्हणावे असे मला वाटते.

मी हे जे सारे प्रतिपादन करीत आहे, ते माझे निरीक्षण आहे; सिद्धान्त नाही. सिद्धान्त मांडायचा असला तर पुष्कळ जास्त अध्ययन आणि संशोधन करावे लागेल. आणि कदाचित मी मांडत असलेली ही जातींची उपपत्ती पूर्णपणे टाकून द्यावी लागेल. पण जर माझ्या प्रतिपादनात तथ्य असेल जे आहे अशी माझी

खात्री झाली आहे. तर जातिभेद-निर्मूलन करण्यासाठी आजवर केलेल्या प्रयत्नांच्या सोबत काही नवीन प्रकारचे प्रयत्नदेखील करून पाहावे लागतील. त्यांचे स्वरूप विद्रोहात्मक वा संघर्षात्मक असण्याऐवजी प्रबोधनात्मक असावे लागेल. आमच्या मनातला जातिभेद व त्यासोबत येणारा उच्च-नीच भाव नष्ट करण्यासाठी संघर्ष उपयोगी पडणार नाही; ह्याचे कारण संघर्ष नेहमी दोन गटात होतो आणि त्या संघर्षातून जय-पराजय ह्यांशिवाय दुसरे काही निघत नाही. ते दोन गट सतत समांतर रेषांसारखे चालतात. त्यांच्यातील जात्या भिमान कमी होत नाही.

जात्याभिमान हा शतकानुशतके चालेल असे समजण्याचे कारण नाही. पण त्याचा कालखंड आपल्या सामुदायिक प्रयत्नांनी आपल्याला कमी करता येईल असे मात्र मला वाटते; जसा विधवा-विवाह, सतीप्रथा, विधवांचे केशवपन इत्यादींच्या बाबतीत झाला. तर आपण त्या प्रयत्नांना लागू या.

श्रीमोहिनीराज, बारलिंगे मार्ग, खरे टाउन, धरमपेठ, नागपूर ४४० ०१०
फोन ९८८१९००६०८

शेवटचा स्टॉप नाही!

राजा देसाई

‘म्हणजे एकंदरीतच वेदान्त हा मानवी कल्याणाचा विचार दिसतो. तिथे ‘हिंदू’ ‘इस्लाम’ या लेबलांना स्थान नाही. हे पाहता सतत मनात येणारा एक प्रश्न तुला विचारतो, ‘संघपरिवाराला विवेकानंद एवढे जवळचे कसे काय वाटतात व डाव्या पुरोगामी मंडळींना ते निदान कालपर्यंत तरी जवळपास पूर्णतः अस्पृश्य होते हे कसे काय?’

‘हे बघ मित्रा, समाजातील उच्च स्थान, प्रभाव व कर्तृत्व यांनी फार मोठ्या असलेल्या व एरवी अत्यंत आदर वाटावा अशा अनेक व्यक्ती विचारांच्या उदारतेच्या प्रांतात त्या त्या परिस्थितीच्या मर्यादा ओलांडू शकत नाहीत असे दुर्दैवाने घडताना अनेकदा दिसते खरे. त्याचा परिणाम काय होतो? काळ त्यांना मागे टाकून पुढे निघून जातो व ती माणसे स्वतः या नंतर त्यांचे अनुयायी काळाला वा त्यांच्याबरोबर न येणाऱ्या समाजाला दूषणे देत राहतात. असे सर्वच विचारांच्या मंडळींच्या बाबतीत आज हे घडताना अधिकच स्पष्टपणे जाणवत आहे. संघमंडळींच्या बाबतीत काय झाले? आपली भूमी, धर्म, संस्कृती याविषयी कोणत्याही समूहाला असते तसेच अत्यंत तीव्र भावनिक प्रेम त्यांनाही होते व आहे. त्यात गैर काहीही नाही. किंबहुना समाजाच्या एका अवरस्थेत ते आवश्यकही असते. त्यात काही घटनांची इथे भर पडली. एक, भारतासारख्या हजारो वर्षांचा इतिहास असलेल्या फार थोड्या संस्कृती जगात टिकून आहेत. दोन, असे असूनही ही भूमी शेकडो वर्षे परकीयांच्या टाचाखाली तुडवली गेली होती याचे तीव्र दुःख या भूमीच्या मनात सलत होते. स्वत्व जिवंत ठेवल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीचा व समाजाचा विकास होऊ शकत नाही असे दुःख हे स्वत्व जिवंत असल्याचा पुरावा असतो, तसेच ते जिवंत ठेवण्याची इच्छाही त्यात दडलेली दिसून येते. पण इतिहासाला

भावुकता - अभिमान यांचा विषय बनवले की भावना विचारावर मात करतात. मग 'इतक्या चिवटपणाने टिकणाऱ्या आपल्या संस्कृतीचा प्राण कोणता व कोणत्या वाईट घटकांनी ती एवढी जर्जर झाली' याचा तटस्थपणे विचार होत नाही. तसा तो होता तर भयाण सामाजिक विषमता हाच हिंदूंना जर्जर करणारा सर्वात मोठा रोग आहे हे त्यांच्या नक्कीच लक्षात आले असते. किमान संघाच्या महाराष्ट्रात म्हणजेच शिवरायांच्या जन्मभूमीत तरी ! इथे वारकरी पंथाने मोठ्या खुबीने ही सामाजिक विषमता तसेच कर्म-कांड यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी खरा ईश्वर काय आहे हे समाजाला सांगण्याचा मार्ग निवडला. हीच तर त्यांच्या आंदोलनांची प्रमुख दिशा होती. त्यातून थोडी सामाजिक पण मूलतः धार्मिक उदारता येत गेली. संघाने मात्र भावनेच्या अभिमानाचा मार्ग निवडला. वारकरी चळवळीत कदाचित त्यांना प्रामुख्याने हवी असलेली विजिगीषुत्वाची भावना दिसली नाही. (अर्थात जी नव्हतीही असे म्हणायला हरकत नाही) पण संपूर्ण मानव जातीच्याच नव्हे तर चराचराच्या एकत्वातून त्यांच्या कल्याणाचा शोध घेणारे भारतीय आध्यात्मिक सत्य हा ज्या धर्माचा पाया आहे, त्यात विजिगीषुत्वाला स्थानच कोठून असणार? इथे दुसरे आहेच कोण की त्याला जिंकावे? अभिमान अहंकाराशिवाय विजिगीषुत्वाची भावना येणारच कशी? आणि जिथे अभिमान अहंकार आहे तिथे धर्म-ईश्वर यांना स्थान कसे काय राहणार? अभिमान-अहंकाराच्या व विजिगीषुत्वाच्या भावनेवर आधारलेले विचारसंघटन काही काळ प्रचंड कर्मप्रेरणा देऊन भरपूर कामही करून घेतील, पण ते टिकणार नाही. कारण तो जीवनसत्त्वाचा शाश्वत धार्मिक-आध्यात्मिक विचार नव्हे त्यातून संस्कृती निर्माण होत नाही वा टिकत तर नाहीच नाही.

एकदा सेमिटिक धर्माच्या परंपरेतील येशू व मोहंमद यांना स्वतःला आलेल्या ईश्वराच्या अनुभूतीविषयी कोणालाही तिळमात्र संशय येऊ शकत नाही. जणू त्यातूनच निर्माण झालेल्या प्रचंड शक्तिस्रोतातून त्यांच्या धर्मानुयायांनी अनुक्रमे सेवेचे व सामाजिक समतेचे असामान्य कार्य जगभर करून मानवी संस्कृतीत मोलाची भर टाकली. पण अखेर 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।' ज्ञान हीच अंतिम व शाश्वत शक्ती आहे. त्यांच्या अनुयायांची मात्र स्वतःची शक्ती ही मूलतः त्यांच्या धर्मसंस्थापकांवरची फेथ ही राहिली. एका बाजूला त्यातून बाह्य गोष्टींना कवटाळून राहण्याच्या गरजेतून असहिष्णुता आली. तर दुसऱ्या बाजूला आज विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या नव्या युगात अत्यंत वेगाने बदलणाऱ्या भौतिक-सामाजिक-सांस्कृतिक आव्हानांना तोंड देताना त्यांना किती कठीण जाते आहे हे आपण पाहातच आहोत. इस्लामच्या बाबतीत हे विशेषत्वाने जाणवतेय. युरोपमधील 'रेनॅसाँ', व्यक्तिस्वातंत्र्य-लोकशाही यांचा विकास व विज्ञान-तंत्रज्ञानाची आत्ताआत्तापर्यंत मुख्यतः ख्रिश्चन, युरोप-अमेरिकेत झालेली प्रगती व त्यातून आलेली समृद्धी या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणून ख्रिश्चनांनी अनेक कालबाह्य गोष्टी सोडल्या. म्हणूनच मुख्यतः केवळ ख्रिश्चन राष्ट्रांनीच आधुनिकतेचे, आर्थिक विकासाचे जागतिक नेतृत्व इतके दिवस केले. पण तरीही धर्मविचार व धर्मसंघटना म्हणून कॅथॉलिक चर्च हे मात्र गे-लेस्बियन संबंध व अशा व्यक्तींचे विवाह, चर्चकडे न फिरकणाऱ्या समृद्ध गोऱ्यांची वाढती संख्या व घटस्फोटांनी तुटलेली कुटुंबसंस्था अशा अनेक प्रश्नांनी चिंतित आहे. आधुनिकता व समृद्धीबरोबर घटस्फोटासारखे प्रश्न हिंदू पुढेही उभे राहू लागलेच आहेत व ते वेगाने वाढणारही आहेत. पण धर्मविचार व धर्माला गंभीर धोका या अर्थाने हिंदू फारसा चिंतित असल्याचे बिलकूल दिसत नाही. त्याचे कारण

विश्व आणि मनुष्य-जीवन हे सारे काय गौडबंगाल आहे याविषयीच्या त्यांच्या दृष्टीत असावे कारण ती दृष्टी हे त्याचे अध्यात्म आहे व ते अध्यात्मच त्यांच्या धर्माचा आधार आहे. वेगाने बदलत राहणारी कोणतीही बाह्य परिस्थिती वा कोणतीही वैज्ञानिक प्रगती (अगदी उत्क्रांतीविचारापासून ते 'हिग्स बोसॉन' पर्यंत तरी!) त्या जीवनदृष्टीच्या प्राणाला अजून तरी धक्का लावू शकलेली नाही. या जीवनदृष्टीसाठीच भरतभूमी 'धर्म' हा शब्द वापरते.

म्हणून स्वामी विवेकानंद म्हणायचे, 'भरतभूमीने धर्म सोडला तर तिला कोणीही वाचवू शकणार नाही आणि तिने या जीवनसत्याच्या धर्माला घट्ट पकडून ठेवले तर तिच्या नखालाही कोणी धक्का लावू शकणार नाही'. इथेच येतो संबंध वर उल्लेखिलेल्या विजिगीषुत्वाच्या धाग्याचा. परकीयांच्या टाचांखाली शेकडो वर्षे ही भूमी पिचली गेली याचे दुःख विवेकानंदांनाही होते. पण त्यासंबंधीच्या भूतकाळातील घटनांविषयी ते भावुक होत नाहीत व म्हणून त्याविषयीच्या उपायांकडे ते विवेकनिष्ठ दृष्टीने पाहू शकतात. इतिहासाकडे एक प्रक्रिया म्हणून पाहिल्यानंतर आपल्या अवनतीच्या कारणांचा ते तटस्थपणे शोध घेतात. म्हणून सामाजिक विषमता, दलितांवरील अमानुष अन्याय, ब्राह्मण वर्गाने 'ब्रम्हन्' ची म्हणजेच जीवनसत्याच्या विद्येची साधना सोडून धर्माला 'शिवू नको'वादी बनवणे अशा असंख्य गोष्टींवर ते कडक टीका करताना जराही मागे पुढे पाहात नाहीत. धर्माचा प्राण प्राणिमात्राचे एकत्व व म्हणून सहनशीलता या विषयीचे त्याचे भान मातृभूमीच्या आणि धर्म-संस्कृतीच्या इतिहासातील नष्टचर्यांच्या अतीव दुःखाने कणभरही सुटत नाही. उलट ते म्हणतात 'आमची मंदिरे तोडणाऱ्यांसाठीही आम्ही आशीर्वाचनेच देऊ व त्यांच्यासाठी आम्ही मशिदी-चर्चसही बांधू!, हे शब्द म्हणजे ना भावुकता ना 'व्होट'भीक मागणारा सेक्युलॅरिझम! त्या शब्दांमागचा नेमका भाव कळला की उदारता आपोआपच येईल; नव्हे ती उदारता असल्याचे मग स्वतःला जाणवतही नाही.

'म्हणजे याचा अर्थ अन्याय सहन करावा असा आहे का?'

'बिलकून नव्हे, पण अन्यायाचा तुम्ही प्रतिकार करू शकत नाही तेव्हा द्वेषापेक्षा सहनशीलतेची साधना करा व त्याचा प्रतिकार करू शकाल त्या वेळेला तर भगवान श्रीकृष्णांचा तर अर्जुनाला स्पष्टच आदेश नाही का, 'रडतोस काय, युद्ध कर!' पण त्यालाही त्यांनी एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट जोडली होती ते मात्र आपण अभिमान व अहंकारापोटी विसरून जातो. काय होता तो आदेश नेमका? 'मामनुस्मर युध्यच'! (युद्ध करच पण 'माझ्या - म्हणजेच ईश्वराच्या, त्या विश्वजननी अनंत चेतन शक्तीच्या-' अखंड स्मरणात राहून!) म्हणजे काय होईल? ज्याच्याशी तुम्ही लढत आहात त्याच्याविषयीही मनात द्वेषभावना निर्माण होणार नाही. आठवलं, गांधीजी काय म्हणाले होते? 'माझा लढा ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी मनोवृत्तीविरुद्ध, ब्रिटिश माणसाविरुद्ध नव्हे!'

माणसांत वाईट प्रवृत्ती आहेत तोपर्यंत संघर्ष हे होणारच व होतही राहिलेच पाहिजेत. पण माणसामाणसांत द्वेषभावना मात्र नको. कारण मग जुने संघर्ष संपले (नवीन निर्माण होतच राहतात) तरीही द्वेषभावना अमर्याद काळ माणसाच्या मनावर राज्य करित राहते. न्यायनीतीने वेळ पडल्यास संघर्ष जरूर करायचा. पण तो ईश्वराच्या स्मरणात राहून, हे आहे गीतेचे मर्म. डाव्या हाताकडून चूक झाली म्हणून उजवा हात त्याचा द्वेष करतो की त्याला मारतो? वेदान्तासाठी हा ईश्वरविचार ही केवळ भावुक-आदर्शवादी-स्वप्नाळू

मांडणी नव्हे! ती आमच्या ऋषीमुनींची साक्षात अनुभूती आहे. ती अजूनतरी विज्ञानाने खोटी ठरविलेली नाही. (पुढचे पुढे!) आणि हजारो वर्षांच्या संस्कारांनी ती आता आमच्या जणू डी.एन.ए. तच उतरली आहे. म्हणून विवेकानंदांसाठी केवळ हिंदू धर्मच नव्हे तर सारेच धर्म सत्य होते. परधर्मसहिष्णुता वा युरोपचा आम्ही उधारीने आणलेला सेक्युलॅरिझम या संकल्पना तर या विचाराच्या अनंत कोस मागे राहतात. स्वामीजी म्हणाले होते, 'दुसरा धर्म सहन करण्याचा प्रश्नच कुठे येतो? माझ्यासाठी तोही धर्म पूर्णतः सत्यच आहे!'

अर्थात सान्या मानवजातीला ललामभूत असलेले सर्वच धर्मात्मे वेगळे आणि त्यांचे अनुयायी वेगळे. त्यामुळे परधर्मीय आक्रमकांनी शेकडो वर्षे या भूमीवर केलेल्या धार्मिक अत्याचारांचा उल्लेख स्वामीजींनी भावुक दुःखातून छाती पिटण्यासाठी वा समाजात कोणाविषयी सूडभावना निर्माण करण्यासाठी जसा कधी केला नाही तसेच एकंदरीतच मानवी सहिष्णुतेच्या गरजेचा विचार समजावण्यासाठी जरूर वाटेल तेव्हा त्या अत्याचारांचा स्पष्टपणे उल्लेख करायलाही ते कचरलेले नाहीत. अशा गोष्टींवर पांघरूण घालणाऱ्या 'व्होट-सेक्युलॅरिझमचा' व केवळ भावुक आदर्शवादी व म्हणून शक्तिहीन सर्वधर्मसमभावाचा जमाना अजून सुरू व्हायचा होता. त्यामुळे अशा उल्लेखांनी कोणाच्या भुवया उंचावत नव्हत्या. अर्थात स्वामीजींनी त्याची पर्वाही केली नसती कारण त्याचे हृदय शुद्ध होते. 'येशूची पौर्वात्य-पद्धतीनुसार पूजा करण्यापासून मला कोण रोखू शकतो?, असे ते म्हणू शकत होते.

मानवी संस्कृती निर्माण झाली. टिकून आहे व पुढे प्रगतीची आशा आहे ती मानवात सहनशीलता आहे म्हणूनच. असहिष्णुतेने कोणतीच संस्कृती निर्माण होत नाही वा टिकतही नाही. गांधी आठवतात ना? 'Eye for an eye will make the whole world blind' दुसऱ्या कुणाला आश्चर्य वाटण्याचे सोडा पण येशूच्या 'Resist-no evil चे (गांधींचा आत्मकलेश) महत्त्व विवेकानंदांनाही मान्य होते हे वाचून मलाही प्रथम धक्का बसला होता. मात्र त्यासाठी येशूएवढे थोर हृदय हवे, ते असेल तर ती गांधीजींची 'शूरांची अहिंसाच'; भ्याडांची अहिंसा गांधीनाही नको होती. ती माणसे थोर होती, पण तुमचे आमचे काय? त्या दृष्टीने गीता आपल्या सर्वसामान्यांसाठी मोठा सुंदर सुवर्णमध्य देते, 'मामनुस्मर युध्य च!' आपल्या विकासाचा तोच प्राथमिक रस्ता : 'सम सर्वेषु भूतेषु' अवस्था येईपर्यंत! येशूच्या बलिदानामागची सहनशीलता क्षमाशीलता आज दोन हजार वर्षांनंतरही मानवजातीला सत प्रवृत्त होण्याची प्रेरणा का बरे देऊ शकते? यातच अस्तित्वाचे संपूर्ण जीवनाचे एकत्व दडलेले आहे. उपनिषदांची वेदान्ताची गीतेची विवेकानंदांची दृष्टी संघपरिवाराला मान्य नसेल असे मी म्हणू इच्छित नाही. पण त्यांचे ही भूमी-धर्म-संस्कृती यावरील प्रेमाची अतीव भावुकता व इतिहासात परचक्रांमुळे तिच्यावर झालेल्या अपार आघाताचे दुःख या गोष्टी त्या सान्या तत्त्वज्ञानावर मात करायला लावून त्यांना अनैतिहासिक दृष्टी देतात व बरोबबर उलट्या मार्गाने नेतात असे मला वाटते. सोन्याच्या मूर्तीच्या रक्षणासाठी लोखंडी साखळदंड तयार करण्याच्या कामात माणूस एवढा गढून जातो की त्याला त्या सोन्याच्या मूर्तीचा विसर पडून तो त्या लोखंडाच्या आराधनेशीच पूर्णतः एकरूप होऊन जातो.

'मला वाटते पुन्हा मी तत्त्वज्ञानाच्या पोपटपंचीकडे घसरायला लागलोय आणि तू लवकरच जांभई देण्यापूर्वी एक कथा सांगू का?'

'वाऽऽऽ क्या बात है !'

‘खूप वर्षापूर्वी कधी कुठे तरी (कदाचित रजनीशांची) एक छोटीशी पण मोठी सुंदर कथा वाचलेली आठवते. काळ्या-गोऱ्यांची वेगवेगळी चर्चेस असण्याचा तो अमेरिकेचा काळ. चर्चपासून फर्लांगभर अंतरावर गोऱ्यांच्या चर्चकडे येणाऱ्या रस्त्याला एक फाटा फुटे व काळे नेहमी त्या फाट्यानेच जात कारण त्यांनी त्या चर्चकडे येण्याचा प्रश्नच नसायचा. चर्चच्या गेटवरूनच हे सर्व दिसे. एक दिवस रात्री एका काळ्या गरीब व्यक्तीच्या स्वप्नात येशू आले. त्यामुळे त्या भावुतेत त्याला घराजवळच्याच चर्चमध्ये (जे गोऱ्यांचेच होते) जाऊ न येशूचे दर्शन घेण्याची तीव्र इच्छा झाली, सकाळी उठल्याबरोबर नेहमीप्रमाणे तो त्या फाट्यावरून पुढे न जाता चर्चच्या रस्त्याने चर्चकडे येऊ लागला. हे गोऱ्या पादऱ्याने पाहिले आणि तो आश्चर्यचकित झाला. तसेच काळजीतही पडला. घाईघाईने तो पुढे जाऊन चर्चच्या कंपाऊंडच्या बाहेरच त्याला भेटला.

‘काय राव, इकडे कुणीकडे आज?’

‘नाही. म्हटलं येशूचं दर्शन घ्यावं.’

आता तर पाद्री पुरते घाबरलेच. (येशू बाटेल ना! आमचा देव हरिजनांच्या सावलीनेही बाटत होता ना तसा !) पण सरळ सरळ ‘गोऱ्यांच्या चर्चमध्ये तू कसा येतोस? तू काळा आहेस’ असे म्हणण्याचे दिवस कदाचित संपले होते व त्यामुळे हे ‘संकट’ युक्तीनच टाळणे भाग होते.

‘अरे बाबा, आंघोळ वगैरे केलीस का?’

‘नाही गुरुजी, उठल्यावर राहावेचना, लगेचच निघालो. शिवाय आम्ही दिवसभर घाम गाळणारी माणसे, आंघोळ सकाळीच करून कसे चालेल?’

‘असे कसे चालेल बाबा? आंघोळीशिवाय भेटायला गेलास तर येशूंना काय बरे वाटेल?’

तो बिचारा निराश होऊन माघारी फिरला. ‘मनःस्थिती तात्पुरती तरी बिघडल्याशिवाय काळा माणूस असे धाडस करण्याचा प्रश्नच नव्हता त्यामुळे तो पुन्हा येईल ही अजिबात शक्यता नव्हती’. अशा विश्वासाने पाद्रीबोवा निर्धास्त झाले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी तोच माणूस पुन्हा फाट्यावरून चर्चच्याच रस्त्याने येताना दिसला आणि पाद्रीबोवा पुरते हादरले. ‘आता काय करावे?’ हा विचार करत करतच त्यांनी भराभर पुढे जाऊ न कालच्यासारखे त्याला कंपाऊंडबाहेरच गाठले.

‘काय राव, आज पुन्हा इकडे कुठे?’

‘फादर, आपण काल सांगितल्याप्रमाणे आंघोळ करून आलोय आज मी.’

‘अरे वा, हे तर उत्तम. फारच उत्तम! पण बायबलमध्ये कुठले बरे श्लोक म्हणून आलास?’

‘श्लोक? नाही बुवा, माझे काही श्लोक वगैरे पाठ नाहीत.’

‘अरे गड्या, असे कसे चालेल? एवढे येशूंना प्रेमाने भेटायला यायचे आणि तेही बायबलमधील त्यांच्या शिकवणुकीचे निदान पाच तरी श्लोक पाठ करून व म्हणून आल्याशिवाय? काय वाटेल बिचाऱ्या येशूंना ? हे बघ, हा कागद घे आणि त्याच्यावर लिहिलेले हे पाच श्लोक पाठ झाले की मग ये. येशूंना मोठा आनंद होईल.

तो बिचारा पुन्हा निराश होऊन परत गेला. 'जवळपास अशिक्षित असा हा माणूस दुसऱ्याच्या तोंडून ऐकून ऐकून तो काय तो श्लोक पाठ करणार?' या विचारात पाद्रीबोवा आता मात्र खरोखरच निर्धारित झाले.

निरक्षर व गरीब असल्याने बिलंदरगिरी त्याच्यात शिरू शकली नव्हती. थोडे दिवस गेले आणि पाद्रीबोवांच्या कानांवर सतत बातमी यायची की हा माणूस कोणाकडून तरी ऐकून ऐकून मोठ्या नेटाने सतत ते श्लोक पाठ करीत आहे. बोवा पुन्हा चिंतेत. आता काय करायचे? सतत बारीक चौकशी करीत तर त्याचे पाठांतर फार चांगले होत आहे असे त्यांना समजायचे. बोवांचे काळजीबरोबरच कुतूहलही तीव्र होऊ लागले. अखेर त्याचे श्लोक उत्तम पाठ झाले असून दुसऱ्याच दिवशी तो पुन्हा त्या चर्चमध्ये येशूच्या दर्शनाला येणार असल्याची बातमी कोणाकडून तरी त्यांना कळली. बोवा रात्रभर अस्वस्थ!

सकाळ झाली. बोवा त्याच्या येण्याच्या वेळेआधीच तो फाटा आणि चर्चच्या रस्त्यावरील मधल्या ठिकाणी जाऊ नच वाट पाहात राहिले. अर्थात त्यांनी नवी 'युक्ती' तयार ठेवलीच होती. अपेक्षेप्रमाणे थोड्याच वेळात रॉबर्ट दूरवरून येताना त्यांना दिसला. पण काय आश्चर्य? तो चर्चच्या रस्त्याकडे न येता फाट्याच्या दुसऱ्या रस्त्यानेच जाऊ लागला. संकट टळले म्हणून आनंदित होण्याऐवजी उलट अचानक बोवा फार अस्वस्थ झाले! थोड वाईटही वाटले त्यांना. अखेर पाद्री काय, पुरोहित काय वा मुल्ला काय ही सारी माणसासारखी माणसेच नव्हेत का? आपापल्या परिस्थितिसंस्कारांची शिकार!' 'का बरे हा इकडे येत नाहीये आज? त्याच्या पाठांतराच्या बातम्या खोट्या तर नव्हत्या?' असे प्रश्न. अखेर त्यांनीच जोरजोराने हाका मारून त्याला थांबवून फाट्याच्या ठिकाणी भेटले.

'हे काय? मी तर ऐकले होते की तू आज चर्चमध्ये येणार आहेस म्हणून पाठांतर झाले नाही वाटते?'

'नाही, नाही बोवा! पाठांतर तर उत्तम झालंय. तुम्ही सांगितलेले सर्व श्लोक पुन्हा एकदा म्हणून रात्री अत्यंत आनंदानं झोपी गेलो की उद्या चर्चमध्ये आपल्याला प्रभू येशूचं दर्शन घडणार!'

'मग झालं तरी काय? तू तर चर्चचा रस्ता सोडून दुसरीकडेच चालला आहेस, हे कसं काय?'

'अत्यंत गाढ सुंदर झोप लागली. प्रभू येशू पुन्हा स्वप्नात आले. माझ्या डोक्यावर मोठ्या प्रेमानं हात ठेवत अश्रुपूर्ण नयनांनी ते मला म्हणाले, 'बेटा, शांत हो. सोडून दे तो चर्चमध्ये जाण्याचा नाद. ज्या चर्चमध्ये मलाच गेली दोन वर्ष प्रवेश नाही तिथे तुला आत तरी कोण घेणार आणि घेतले तरी माझ्याशी तुझी भेट तरी कशी होणार?'

मंदिर-मस्जिदमध्ये तरी राम-रहीम कुठे आहेत? म्हणजे किमान एवढ्या कारणामुळे तरी आपण सर्व धर्मवाले अगदी सख्खे भाऊच नव्हेत का?

सान्याच धर्माचे हेच झाले, अगदी विसाव्या शतकातील सर्व 'साम्यवाद-निधर्मवादी' धर्माचही तचे झाले! मानवी स्वखलनशीलतेपुढे त्यांना एका दृष्टीने तात्पुरती तरी हार खावी लागली. पण ती स्वखलनशीलता आहे म्हणून तर धर्माची जरूरी आहे व ते पुन्हा पुन्हा अधिकाधिक जोमाने नवनव्या स्वरूपात वर येत राहाणारच. पिळवणूक- विषमतेविरुद्धचा समाजवादी संतप्त आक्रोश हा एक प्रकारे त्या एकत्वाच्या धर्मतत्त्वाचे नवे रूपच होते. त्याचाही पराभव हा तात्पुरताच आहे. हे अविनाशी मानवीमूल्य पराभवाच्या राखेतून पुन्हा पुन्हा उठेलच उठेल. अनुभवातून अधिकाधिक शिकून-शहाणे होऊन नव्या नव्या रूपात! मानवाची समतेची

तहान तृप्त होत नाही (नष्ट ती होणारच नाही!) तोपर्यंत या धर्मतत्त्वाच्या जन्म-मरण-पुनर्जन्म या रहाटचक्राला शेवटचा स्टॉप नाही; शेवटचा स्टॉप नाही; आणि म्हणूनच जगण्यात, झगडण्यात, पडण्यात, पुन्हा उठण्यात गंमत आहे!

(देवाची बडतर्फी- (विनाचौकशी?) ह्या राजा देसाई यांच्या पुस्तकातून साभार)

सी-६, न्यू सुयश सोसायटी, गोडबोले हॉस्पिटलजवळ,
महात्मा गांधीमार्ग, नौपाडा, ठाणे ४००६०२
चलभाष - ८६००००१०६४

धोरणकर्त्यांचे अपयश

देविंदर शर्मा

देशात परिवर्तनाची लाट आलेली आहे. शहरे बदलत आहेत, गावे पूर्वीसारखी राहिली नाहीत. शिकलेल्यांचे उत्पन्न वाढत आहे. पिरॅमिडच्या तळातल्या म्हणजे दारिद्रेषेखालील लोकांना मोफत भेटी दिल्या जात आहेत. अशा वेळी भारतीय समाजाचा एकमात्र घटक अस्पृश्यासारखा वेगळा पडलेला दिसतो आहे. तो आहे साठ कोटी लोकसंख्येचा शेतकरी समुदाय. सतरा वर्षांत सुमारे तीन लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. ६५ टक्क्यांपेक्षा अधिक शेतकरी कर्जाच्या ओझ्याखाली दबले आहेत. शेती हे असे क्षेत्र आहे की ज्यामध्ये देशाची सर्वाधिक लोकसंख्या कमीत कमी उत्पन्नावर जगत आहे. देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा सातत्याने घसरतो आहे. सध्या हा वाटा १३ टक्क्यांवर आला आहे. ह्याचा अर्थ स्पष्ट आहे की शेतकरी आपल्या जगण्यासाठी, अस्तित्वासाठी पराकाष्ठा करित आहे. दिवसेंदिवस शेती आतबड्याची होत आहे. त्यामुळे साठ टक्क्यांपेक्षा अधिक शेतकरी दोन वेळच्या जेवणासाठी मनरेगा (महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना) वर अवलंबून आहेत. थोडक्यात, देशाचे भरण-पोषण करणाऱ्या शेतकऱ्याला उपाशीपोटी झोपावे लागत आहे. २००७ ते २०१२ ह्या पाच वर्षांच्या काळात अंदाजे तीन कोटी वीस लाख शेतकऱ्यांनी शेतीला रामराम करून रोजगारासाठी शहराचा रस्ता धरला आहे. ह्यावरून शेतीक्षेत्राच्या दुरवस्थेचा अंदाज येऊ शकतो. २०११ च्या जनगणनेनुसार दररोज अंदाजे ५० हजार लोक खेड्यांतून शहरांकडे जात आहेत. ह्यात मुख्यतः शेतकरी असतात. तसेच पर्याय उपलब्ध झाल्यास ४२ टक्के शेतकरी नेहमीसाठी शेती सोडू इच्छितात असे छडडज चे म्हणणे आहे. जे शेती सोडत आहेत ते आपले घरदार सोडत आहेत आणि शहरात बांधकाम मजूर किंवा रिक्षा चालविणे अशी कामे त्यांच्या वाट्याला येत आहेत.

अर्थतज्ज्ञ आणि धोरणकर्ते शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा कमी होण्याला विकासाचे प्रतीक म्हणतात. भारतीय रिझर्व बँकेचे प्रमुख श्री रघुराज राजन म्हणतात, जनतेला कृषि क्षेत्रातून बाहेर काढणे हाच विकास आहे. शेतकऱ्यांना कृषिक्षेत्रातून हुसकून लावून भूमिहीन मजूर बनविणे हाच नवा आर्थिक मंत्र आहे. प्रधानमंत्री श्री मनमोहन सिंग म्हणतात, ७० टक्के शेतकऱ्यांची गरजच नाही. त्यांनी शेती सोडावी. २०१५ पर्यंत ४०

कोटी लोकांनी शेती सोडून शहराचा आश्रय घ्यावा असे जागतिक बँकेला वाटते. एवढ्या मोठ्या संख्येने खेड्यातून शहरात होणाऱ्या स्थलांतरामागचा अर्थ मला समजला नाही. ही माणसे गावात कसेतरी आपले पोट भरत आहेत. त्यांना रोजगार कमी असेल पण बांधकामासाठी स्वस्त दरात मजूर उपलब्ध होण्यासाठी त्यांना शहरात पाठविणे हा कृषिक्षेत्रातील समस्येवरचा उपाय नव्हे. कृषिक्षेत्र हे भारतातील सर्वात मोठा रोजगार देणारे क्षेत्र आहे. शेतीला तोट्याचा व्यवसाय बनवून आम्ही बेरोजगारी व असंतोषच वाढवीत आहोत.

योजना-आयोगाचा एक अभ्यास असे सांगतो की - २००५-०९ च्या दरम्यान देशाचा जीडीपी ८ ते ९ टक्क्यांच्या जवळपास होता. तेव्हा एक कोटी चाळीस लाख शेतकऱ्यांना शेती सोडावी लागली. सामान्यपणे असे मानले जाते की त्यांना बांधकाम क्षेत्रात काम मिळाले पण ह्या काळात त्या क्षेत्रातही नकारात्मक विकास दिसतो. तेव्हा अंदाजे ५७ लाख लोकांना बेरोजगार व्हावे लागले, तर हे करोडो बेरोजगार गेले कुठे? अशा निराशाजनक परिस्थितीत शेती सोडण्यास शेतकऱ्यांना बाध्य करणे हे कोणत्याही प्रकारचे आर्थिक व राजकीय शहाणपण नव्हे. गरीब शेतकऱ्यावर हा दुहेरी मार आहे. आपले शेत, घर विकून शहराचा रस्ता धरण्याशिवाय त्यांना पर्याय नसतो. परंतु जेव्हा आर्थिक विकास दर मंदावतो तेव्हा त्यांना रोजंदारी मजुराची कामे करावी लागतात. नाइलाजाने त्यांना आपल्या गावी परतावे लागते. भूमिहीन झाल्यामुळे मनरेगाच्या मदतीने आपल्या गावी परतल्यावर कसेबसे पोट भरते. क्रिसिल ह्यांच्या अभ्यासानुसार, २०१२ व २०१४ मध्ये दीड कोटी लोकांना गावात परत यावे लागले. त्यांना शहरात काम मिळाले नाही. खेडेगावांतून शहरांत पलायन देशाच्या आर्थिक धोरणाचा परिणाम आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील स्थलांतराच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिणामांचा अंदाज दिग्गज अर्थतज्ज्ञांना नसावा ही चिंतेची बाब आहे. एका अंदाजानुसार २०३० पर्यंत देशाची अर्धी लोकसंख्या शहरांत वसलेली असेल. त्यामुळे शहरांत रोजगार निर्माण करण्यासाठी सरकारवर दबाव येणार. पण हे शक्य नाही कारण आर्थिक विकास बेरोजगारी वाढण्यावरच अवलंबून आहे.

सामाजिक परिवर्तन व्हायचे असेल तर ते शेतीक्षेत्रातच शक्य आहे. पण शेतीत ठेकेदारी प्रथा आणि कॉर्पोरेट शेतीला प्रोत्साहन देण्याचा विचार करित असाल तर शेतीतील समस्या सुटणार नाहीत. त्यासाठी वेगळा विचार करावा लागेल. महाराष्ट्रात हिवरे बाजार गावाने एक वेगळे उदाहरण घालून दिले आहे. एक दुष्काळग्रस्त गाव ६० कोट्यधीशांचे गाव बनले. नैसर्गिक संसाधनावरच्या गाव-समुदायाच्या नियंत्रणामुळे ते शक्य झाले आहे. शेतीव्यवसाय शाश्वत व लाभदायक करण्यावर त्यांचा भर राहिला आहे. शेतीव्यवसाय नफ्याचा झाल्यास शेतकऱ्यांवरील दडपण संपेल. भारतीय रिझर्व बँकेने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्निर्माणासाठी आर्थिक धोरण आखल्यास हे शक्य होईल. दुर्भाग्याची बाब अशी की आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि जागतिक बँक ह्यांच्या धोरणानुसार आमची बँक धोरण ठरवते. खेड्यांतून शहरांत स्थलांतरणाचे धोरण हे त्यांचे आहे.

अर्थव्यवस्थेच्या उद्धारासाठी शेतीला मूलाधार मानावे लागेल. देशाच्या दोन तृतीयांश जनतेला रोजगार देणे, पर्यावरण संतुलन कायम ठेवणे व देशाची अन्नसुरक्षा निश्चित करणे एवढे करण्याचे सामर्थ्य यात आहे. प्रसिद्ध कृषिवैज्ञानिक डॉ एम. एस. स्वामिनाथन म्हणतात, शस्त्रनिर्मात्यांचे नव्हे तर अन्ननिर्मात्यांचे भविष्य

उज्वल आहे. शेतीव्यवसायाला उध्वस्त करून देशाला उध्वस्त करू नये. भारताला ह्या परिवर्तनाची गरज आहे.

(लेखक आर्थिक आणि कृषिधोरणांचे समीक्षक आहेत)

dsharma@ndf.vsnl.net.in

अमेरिकेचे राष्ट्रगीत

सुकल्य कारंजेकर

‘सूर्याच्या पहिल्या किरणांसवे, धुक्याच्या पडद्याआड ज्याचे दर्शन होत आहे

तो ध्वज कालच्या काळरात्रीनंतर अजूनही दिमाखाने झळाळतो आहे.

अग्निबाण आणि बारुदी गोळ्यांच्या माऱ्यात

आणि लालतांबड्या आगीच्या लोळातही

आमचा राष्ट्रध्वज खंबीरपणे झळाळतो आहे.

जोपर्यंत युद्धभूमीवर आमच्या राष्ट्रध्वजाचे दर्शन होत राहिल

तोपर्यंत ह्या वीरांच्या आणि स्वातंत्र्याच्या भूमीसाठी आम्ही लढा देत राहू.’

(अमेरिकन राष्ट्रगीताच्या सुरुवातीच्या कडव्याचा स्वैर भावार्थ)

एखाद्या देशाचे राष्ट्रगीत हे जणू त्याच्या इतिहासाचे प्रतिबिंबच असते. देशासाठी आत्यंतिक महत्त्वाच्या असलेल्या गोष्टींचा उल्लेख राष्ट्रगीतात केला जातो. राष्ट्रगीतांत जाणते-अजाणतेपणे ज्या घटकांचा उल्लेख केला जात नाही ते घटकही महत्त्वाचे असतात, नाही असे नाही. परंतु, एखाद्या परक्या देशाला काय महत्त्वाचे वाटत असावे ते आपण राष्ट्रगीताच्या सहाय्याने जाणून घेऊ शकतो.

भारताच्या राष्ट्रगीतात महत्त्वाचे प्रदेश, पर्वतरांगा, नद्या यांचा उल्लेख आहे हे वाचल्यावर आपल्याला असे वाटू शकते की अमेरिकेच्या राष्ट्रगीतातही रॉकी, आपलेचिअन अश्या महत्त्वाच्या पर्वतरांगांचा अथवा मिसोरी, मिसिसिपी अशा महत्त्वाच्या नद्यांचा उल्लेख असायला हवा होता. पण त्याऐवजी त्यांच्या राष्ट्रगीतात अग्निबाण, तोफांचा मारा व भयंकर युद्धाचे वर्णन आहे.

मी सर्वप्रथम जेव्हा अमेरिकन राष्ट्रगीत ऐकले होते तेव्हा मला त्यातल्या युद्धाच्या वर्णनाने चकित केले होते. अमेरिकेला माणसाच्या अथक परिश्रमाने उभारलेली भव्यदिव्य शहरे व निसर्गाचे परिपूर्ण दान मिळाले असूनही त्यांचा उल्लेख न होता त्यांच्या राष्ट्रगीतात भयंकर युद्धाचा उल्लेख का केला असेल हा प्रश्न मला पडला. ह्या प्रश्नाबाबतचे कुतूहल मला अमेरिकेच्या उदयापासूनच्या इतिहास-प्रवासावर घेऊन गेले. जशी जशी माझी अमेरिकन इतिहासाशी ओळख झाली, तशी मला अमेरिकन राष्ट्रगीताची एक नवीन ओळख पटली.

अमेरिकन राष्ट्रगीत हे युद्धगीतासारखे वाटणे स्वाभाविक आहे कारण हे राष्ट्रगीत एका युद्धातच लिहिले गेले होते. त्याला ‘१८१२ चे युद्ध’ असे म्हणतात. तर त्याची थोडक्यात पार्श्वभूमी लक्षात घेऊ.

सन १७७६ मध्ये, अमेरिका खंडातील १३ वसाहतींनी इंग्रज सरकारच्या बेबंदशाही करव्यवस्थेला कंटाळून, इंग्रजी साम्राज्यापासून स्वातंत्र्याची घोषणा केली. ह्या वसाहतींच्या बंडखोरीला चिरडण्यासाठी इंग्रज त्यांच्यावर पूर्ण बळानिशी सामोरे गेले. इंग्रजी साम्राज्यापुढे वसाहतींचा निभाव लागणे अवघड होते. परंतु वसाहतींच्या मदतीला फ्रान्स व स्पेन ही साम्राज्ये पुढे आली. त्यांच्या मदतीमुळे वसाहतींना इंग्रजांशी यशस्वी लढा देता आला व ८ वर्षांच्या लढतीनंतर अखेरीस इंग्रजांनी अमेरिकेचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य केले. अमेरिकेच्या सार्वभौमत्वामुळे मानणारा तह १७८३ मध्ये पॅरिसला इंग्रजांनी मान्य केला. अश्या पद्धतीने युद्धाच्या धुमश्रुतीतूनच अमेरिकेचा उदय झाला. नव्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यघोषणेत, जीवन, स्वातंत्र्य व सुखाचा शोध हे माणसाचे अविभाज्य अधिकार असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. ह्या घोषणेचे महत्त्व, ती ज्या काळात केली गेली त्यावरून लक्षात येते. ज्या काळात राजांचा प्रजेवर अनिर्बंध अधिकार असे, त्या काळात व्यक्तिगत अधिकारांची नोंद घेतली जाणे ही क्रांतिकारक घटना होती.

आज अमेरिका पूर्वेला अटलांटिक समुद्रापासून पश्चिमेला पॅसिफिक समुद्रापर्यंत पसरलेला आहे. परंतु सुरुवातीच्या काळात मात्र अमेरिकन वसाहतींचा व्याप फक्त उत्तर व पूर्वेकडेच होता. त्यानंतर ती हळूहळू पश्चिमेकडे पसरत गेली. जमिनीविषयीच्या तिच्या वाढत्या भुकेमुळे ह्या भागात राहणाऱ्या आदिवासी जमातींचा मात्र बळी गेला. प्रथम त्यांच्या मूळ जागेवरून व नंतर वारंवार त्यांच्या वसतीच्या जागेवरून त्यांचा उच्छेद करण्यात आला. आदिवासी जमातींच्या प्रमुखांशी अमेरिकेने जागेच्या वाटपावरून अनेक तह केले परंतु नंतर, आपलाच स्वार्थ डोळ्यापुढे ठेवून ते वेळोवेळी मोडलेही. अमेरिकेच्या वर्धनात स्थानिक जमातींचे, प्रजातींचे व निसर्गाचे नुकसानच झाले.

इकडे अमेरिका पश्चिमेकडे पसरत असताना युरोपमध्ये मात्र राजकीय परिस्थिती बिघडत होती. अमेरिकन क्रांती होताना फ्रान्सने अमेरिकेस मदत केली पण युद्धखर्चामुळे फ्रान्सवर प्रचंड कर्जाचे ओझे झाले होते. कर्जात बुडालेल्या फ्रान्समध्ये राजकीय उद्रेक झाला. फ्रान्स राज्यक्रांतीच्या सुरुवातीच्या काळात सरंजामशाही पद्धती नष्ट करून लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता ही मूल्ये प्रस्थापित करण्यात आली. परंतु फ्रान्समधील राजकीय परिस्थिती बिघडत गेली व परिणामी जनउन्मादाचा उद्रेक हा प्रचंड हिंसेमध्ये झाला. हा काळ 'दहशतीचा काळ' म्हणून ओळखला जातो. ह्या राजकीय परिस्थितीतून नेपोलियन बोनापार्टेचा उदय झाला. नेपोलियनच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षेच्या वादळात संपूर्ण युरोप ओढले गेले. त्यानंतर युरोपात झालेली युद्धे ही 'नेपोलियन युद्धे' म्हणूनच ओळखली जातात. ह्या युद्धांची छाया एक तप युरोपवर राहिली व तीत नवोदित राष्ट्र असलेली अमेरिकाही ओढली गेली.

ह्या युद्धांच्या काळात इंग्रजांनी फ्रान्सच्या समुद्र-वाहतुकीवर बंधने टाकणे व नौकांवर हमले करणे सुरू केले. ह्या घटनांचा परिणाम हा अमेरिकन समुद्र-वाहतुकीवरही झाला. शिवाय अमेरिकन घुसखोरीच्या विरोधात इंग्रजांचा स्थानिक जमातींना पाठिंबा होता. त्यामुळे अमेरिकेची नाराजी होती. ह्या व अशा आणखी काही कारणांमुळे, अमेरिकेने १८१२ मध्ये इंग्रजांशी युद्धाची घोषणा केली.

युद्धाच्या सुरुवातीच्या काळात इंग्रज युरोपातील युद्धांमध्ये अडकले असल्यामुळे अमेरिकेतील युद्धात त्यांनी बचावात्मक पवित्रा घेतला होता. इ.स. १८१४ मध्ये नेपोलियनची हार झाल्यानंतर मात्र इंग्रजांनी

अमेरिकेत आक्रमक भूमिका घेतली व मोठ्या प्रमाणात सैन्य अमेरिकेत पाठवले. अमेरिकेत हळूहळू इंग्रजांचे पारडे भारी झाले व एकामागून एक अमेरिकन शहरे इंग्रजांच्या आक्रमणाला बळी पडू लागली. प्रथम त्यांनी अमेरिकेची राजधानी असलेले वॉशिंग्टन शहर जिंकले व त्याला आग लावून बेचिराख केले. पाठोपाठ अलेग्झेन्द्रिया व बाल्टिमोर ह्या महत्त्वाच्या बंदरावर विजय मिळवला. बाल्टिमोर शहराचे रक्षण करायला मॅकहेन्नी नावाचा किल्ला होता. तो सर करता आला असता तर बाल्टिमोर शहराची हार पक्की होती. इंग्रजांनी ह्या किल्ल्यावर हमला करायचे ठरविले.

ह्याच युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिकन राष्ट्रगीत लिहिले गेले आहे.

दुसरे असे की भारतीय राष्ट्रगीत हे भारताच्या सर्वश्रेष्ठ कवीने लिहिले आहे पण अमेरिकेचे राष्ट्रगीत लिहिणारा मात्र व्यवसायाने वकील असलेला एक नवखा कवी होता. त्याचे नाव फ्रान्सिस स्कॉट की असे होते. इंग्रजांचा मॅकहेन्नी किल्ल्यावर हमला करायचा बेत ठरत असताना फ्रान्सिस युद्धकैद्यांची अदलाबदल व सुटकेचे प्रस्ताव घेऊन वकील या नात्याने इंग्रजांच्या भेटीस आला होता. ह्या वाटाघाटी करण्यासाठी तो इंग्रजांच्या नौकेवर थांबला होता. अथक प्रयत्नानंतर फ्रान्सिसच्या वाटाघाटींना यश आले परंतु इंग्रजांच्या नौकेवरील वास्तव्यात त्याला मॅकहेन्नी किल्ला व बाल्टिमोर शहरावरील हमल्याच्या योजनेबद्दल कळले असल्यामुळे त्याला इंग्रजांनी किल्ला सर होईपर्यंत बंदी बनवायचे ठरविले.

दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे इंग्रजी नौसेनेने किल्ल्यावर दारुगोळा व क्षेपणास्त्रांनी मारा करण्यास सुरुवात केली. फ्रान्सिस इंग्रजी नौकेवरून हा मारा पाहत असताना किल्ल्यावर एक छोटासा अमेरिकन ध्वज फडकताना फ्रान्सिसला दिसला. जोपर्यंत तो ध्वज फडकतो आहे तोपर्यंत किल्ला लढा देतो आहे. एकदा का किल्ल्याने समर्पण केले की तो ध्वज खाली घेतला जाऊन त्याऐवजी समर्पणाचा श्वेत ध्वज फडकाविला जाईल असे फ्रान्सिसने मनात ताडले. सकाळी सुरु झालेला मारा हा दिवसअखेरपर्यंत सुरुच होता. संधिप्रकाशात क्षेपणास्त्रांच्या व गोळ्यांच्या लाल-तांबड्या प्रकाशात अजूनही नेटाने फडकणारा ध्वज पाहून फ्रान्सिसचे मन भरून आले. तोफगोळ्यांच्या माराचा आवाज रात्रभरही थांबला नाही. फ्रान्सिसच्या मनात जी काही घालमेल होत असेल त्याचा आपण फक्त अंदाजच करू शकतो.

पुढल्या दिवशी पहाटे फ्रान्सिसने जेव्हा अस्वस्थ मनाने किल्ल्याकडे पाहिले तेव्हा त्याला एक अद्भुत दृश्य दिसले. किल्ल्यावर तोफगोळ्यांचा मारा सुरुच होता पण कालच्या छोट्या ध्वजाऐवजी एक भलामोठा अमेरिकन ध्वज तिथे लावलेला दिसला. त्याचा आकार ४२ फूट लांब व ३० फूट रुंद इतका अवाढव्य होता) व तो ध्वज मानाने फडकत होता.

हे दृश्य पाहून फ्रान्सिस भारावून गेला व त्यावेळेला त्याच्या मनात आलेले विचार त्याने तेथल्या तेथे कवितारूपात, एका पाठकोऱ्या कागदावर लिहून काढले. अग्निबाण, बारुदी गोळ्यांच्या मान्यात आणि लालतांबड्या आगीच्या लोळातही डौलाने झळकणाऱ्या राष्ट्रध्वजाची ती तारीफ होती. तो राष्ट्रध्वज अवघड परिस्थितीतही आपले स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी चिकाटीने झुंज देण्याच्या अमेरिकन वृत्तीचे प्रतीक होता.

मॅकहेन्नी किल्ल्याने हार पत्करली नव्हती. अमेरिकेने हार पत्करली नव्हती.

ह्या युद्धानंतर पारडे फिरले. अमेरिकेने इंग्रजांना हिंमतीने तोंड दिले. युद्धात जय मिळवून अमेरिका नव्या जोमाने पुढे आगेकूच करू लागली.

फ्रान्सिसने लिहिलेली कविता ही त्यातल्या देशप्रेमाच्या भावनेमुळे अत्यंत गाजली. १९३१ मध्ये ह्या कवितेला राष्ट्रगीताचा दर्जा देण्यात आला.

राष्ट्रगीतात अमेरिकेचे वर्णन 'स्वतंत्र लोकांची भूमी' असे केलेले आहे. परंतु ते संपूर्ण सत्य नाही.

अमेरिकेच्या देदीप्यमान यशामागील कट्टु सत्य असे आहे की ह्या यशाच्या पाया गुलामगिरीच्या शापाने झाकोळलेला होता. अमेरिकेत दक्षिणेकडील वसाहतींमध्ये कापसाच्या शेतीवर काम करायला व इतर कामांसाठी आफ्रिकेतून मोठ्या प्रमाणात गुलाम आणले जात. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाच्या वेळी प्रत्येक ५ माणसांमागे १ माणूस हा गुलाम होता. सूचकपणे बोलायचे तर अमेरिकन संसदेच्या शिखरावर विराजमान झालेली स्वातंत्र्यदेवतेची मूर्तीही एका गुलामानेच साकारलेली आहे.

फ्रान्सिस स्कॉट की हा स्वतःही गुलाम राखून होता इतकेच नव्हे तर गुलामगिरी बंद करण्याच्या प्रयत्नांना त्याचा कट्टर विरोध होता. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाचा एक जनक हणून ज्याला ओळखले जाते व स्वातंत्र्याच्या घोषणेत ज्याने 'सर्व मनुष्यगण समान म्हणून निर्माण केलेले आहेत हे स्वयंसिद्ध सत्य आहे' असे नमूद केले होते त्या थॉमस जेफरसनकडे शेकडो गुलाम होते. एकीकडे स्वातंत्र्याचा पुरस्कार तर दुसरीकडे गुलामगिरीचा स्वीकार ह्या परस्परविरोधी तत्वांनी अमेरिकन घटनेला ग्रासले होते. अंतर्गत कलह व विचारभेद ज्या गृहात असतील त्याचे पतन अटळ असते असे उद्गार एकदा अब्राहम लिंकन ह्यांनी काढले होते. ही जणू भविष्यवाणीच ठरली. इ.स. १८६० च्या दशकात अमेरिकेचे गुलामगिरीच्या प्रश्नावर दोन भागांत विभाजन होऊन त्या दोहोंत तुंबळ युद्ध सुरू झाले. ह्या अंतर्गत युद्धात अंदाजे ६ लाख लोकांचा बळी गेला. अखेरीस राष्ट्रपती अब्राहम लिंकनच्या अथक प्रयत्नाने अमेरिकेला विभाजनाकडून परत एकत्रीकरणाकडे आणले व १८६३ मध्ये गुलामगिरी कायद्याने रद्द करण्यात आली.

अश्या पद्धतीने गुलामगिरीचा अंत झाला असला तरीही वर्णद्वेष व विषमता मात्र अगदी विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातही कायम राहिली होती. ह्या विषमतेच्या विरोधात डॉ. मार्टिन ल्यूथर किंग ज्युनिअर, मालकॉम एक्स अशा अनेक नेत्यांनी, आफ्रिकन वंशाच्या अनेक लोकांनी व उदारमतवादी गोऱ्या अमेरिकन लोकांनी सर्वस्वाने लढा दिला.

'हम होंगे कामयाब एक दिन, मन में है विश्वास, पूरा है विश्वास, हम होंगे कामयाब एक दिन' हे गीत त्यावेळेला आफ्रिकन वंशाच्या समाजाच्या मानवी हक्कांच्या लढ्यात फार गाजले.

अशा प्रदीर्घ लढ्याला अखेरीस यश मिळाले व वर्णद्वेषाचे विष समाजातून हळूहळू नष्ट होत गेले.

अमेरिका हा देश त्याच्या इतिहासात अनेक कारणांमुळे वेगवेगळ्या युद्धांमध्ये ओढला गेला किंवा अनेकदा युद्धांना कारणीभूत ठरला. दोन विश्वयुद्धांत अमेरिकेचा महत्त्वाचा वाटा होता. दुसऱ्या विश्वयुद्धानंतर अमेरिका जागतिक महाशक्ती म्हणून पुढे आला आणि दुसरी जागतिक महाशक्ती म्हणून सोव्हियत युनिअन पुढे आला. ह्या महाशक्तींच्या शीतयुद्धात अनेक देश ओढले गेले व कोरिया, विएतनाम, अफगाणिस्तान येथे व इतर अनेक ठिकाणी शीतयुद्धाच्या छायेखाली खरीखुरी युद्धे झाली.

जशी जशी ही युद्धे लांबली तशी तशी अमेरिकन लोकांची युद्धाबद्दल निष्ठा कमी होत गेली. विएतनाम युद्धाच्या वेळी तर तरुणाई युद्धविरोधी प्रदर्शन करायला रस्त्यावर उतरली.

इ.स. १९६९ मध्ये न्यूयॉर्क राज्यातील वुडस्टॉक नामक गावी तरुणाई जेव्हा संगीत महोत्सवासाठी जमली होती तेव्हा तेथे संगीताच्या माध्यमातून युद्धविरोधी भावना व्यक्त केल्या गेल्या. जिमी हॅन्ड्रिक्स नावाच्या सुप्रसिद्ध गिटारवादकाने अमेरिकन राष्ट्रगीत गिटारवर वाजवले. परंतु ते नेहमीच्या लयीत न वाजवता त्याने राष्ट्रगीतात अनेक चढउतार व मध्येमध्ये कर्णकर्कश स्वर आणले. अशा प्रकारे एकही शब्द न बोलता, त्या काळाची अस्वस्थता जणू त्याने आपल्या वादनातून अभिव्यक्त केली.

वीररसाने परिपूर्ण असे युद्धभूमीचे वर्णन करणारे राष्ट्रगीत शांततेच्या मागणीसाठी वापरले गेले.

अमेरिका हा शब्द अनेक लोकांसाठी अनेक स्वप्न घेऊन येतो. काही लोकांना अमेरिका हा त्यांच्या देशातील छळापासून सुटका करणारा स्वर्ग म्हणून दिसतो, काहींना धर्मस्वातंत्र्याचे प्रतीक म्हणून आपलासा वाटतो, तर काहींना श्रीमंत बनायचे स्वप्न दाखवितो. अमेरिकेच्या इतिहासात असंख्य लोक नव्या आयुष्याच्या शोधात अमेरिकेच्या आसऱ्याला आले. जशी जशी अमेरिकेत येणाऱ्या देशांतरित लोकांची संख्या वाढत गेली तसतसा नवीन लोकांच्या प्रवेशाला विरोधही वाढला. देशांतरितांनी बनविलेल्या देशात नव्या देशांतराला थांबविण्यासाठी कठोर कायदे करण्याची मागणी वाढू लागली. चीन, मेक्सिको इ. देशांतील लोक वर्णद्वेषाचे नवीन बळी ठरू लागले.

इ.स. २०१३ मध्ये एका खेळाच्या कार्यक्रमात जेव्हा मेक्सिकन वंशाच्या ११ वर्षांच्या अमेरिकन मुलाने राष्ट्रगीत म्हटले तेव्हा सामाजिक प्रसारमाध्यमांनी त्याला वर्णद्वेषाचे बळी केले. तरीही आज बऱ्याचश्या प्रमाणात अमेरिका देशांतरित लोकांचा स्वीकारच करते व त्यांच्यासाठी एक चांगल्या आयुष्याचे स्वप्न म्हणूनच पुढे येते.

केन बर्न ह्यांनी दिग्दर्शित केलेल्या, अमेरिकेवरील एका माहितीपटातील गीताने मी माझ्या लेखाचा शेवट करीत आहे, जे माझ्या मताप्रमाणे अमेरिकेची संकल्पना सुरेख शब्दांत व्यक्त करते.

हा त्या गीताच्या सुरुवातीच्या कडव्याचा स्वैर भावार्थ -

'जिथे स्वातंत्र्य जपले जाते

त्या देशाचे स्वप्न शेकडो वर्षांच्या अथक प्रयत्नांतून

व वाडवडिलांच्या कष्टांतून साकार झाले आहे.

त्यांचे आशीर्वाद आणि शुभेच्छा आपल्याला वारशाने मिळाल्या आहेत.

ज्या आपल्याला नव्या पिढीला सुपूर्द करायच्या आहेत.

माझे आयुष्य संपताना माझ्या मनात हीच भावना असावी की

देशाबद्दल माझे कर्तव्य पुरे करताना मी कुठे कमी पडलो नाही.

हे अमेरिका, मी माझे सर्वस्व तुला सुपूर्द करीत आहे'.

सी ४०४ पॅरामाउंट मधुबन सोसायटी
साईनगर, लेन नं. १ खंडोबा मंदिराजवळ
कात्रज-कोंढवा रोड, पुणे

•••

अंधश्रद्धानिर्मूलनाची एक गोष्ट

घराची बरीच दुर्दशा झालेली असताना दुरुस्ती व देखभालीचे काम काढायचे ठरले. ठेकेदार मिश्रीलाल ह्यांना ठेका देण्यात आला. दुसऱ्याच दिवशी त्यांनी, दोन लेबर बाजूच्या सर्वट क्वार्टरमध्ये आणून ठेवतो असे आम्हाला सांगितले व त्याबरोबरच हेही बजावले, की त्या लेबर लोकांना काहीही घावयाचे नाही. ते स्वतःची व्यवस्था करून घेतील. तुम्हाला कटकट नको म्हणून आधीच सांगतो.

किशोर, ललिता व त्यांचे एक वर्षाचे बाळ दुसऱ्या दिवशीच आले. झोपलेल्या बाळाला खाटेवर टाकून ललिताबाईने आपला संसार थाटण्यास सुरुवात केली. एका तासाच्या आतच त्या गचाळ सर्वट्स क्वार्टरचा कायापालट झाला व तीन दगडांच्या चुलीवर भात मांडला गेला.

त्यादरम्यान ललिताने आमचा सगळा बायोडाटा विचारून घेतला. माझा मुलगा व मुलगी लग्न करू इच्छित नाही असे सांगितल्यावर ती विचारातच पडली. थोडा वेळ गप्प राहिल्यावर मग म्हणाली, 'ये अच्छी बात नहीं'. खाटेवरचे बाळ जागे झाल्यावर माझी निशा त्याच्याशी खेळू लागली. बाळ चांगले हसतमुख व लोभस. त्यामुळे दोघांची गट्टी जमली. पण त्याच्या आईला हे सारे आवडत नव्हते. ती सारखी त्याला उचलून घरात नेई.

तीनच दिवसांनी ललिताने ठेकेदाराला सांगितले की ये जगह हमको 'सुट' नहीं करता.

पाचव्या दिवशी बाळाला गोवराची लक्षणे दिसू लागली. तसे मी ललिताला सांगितले. तर शशश श. नहीं ऐसी बात मत बोलो असे ती घाबरून म्हणाली. दीदीने मिठाई खिलाई इसलिये बुखार आया ।

डॉक्टरकडे नेण्याची आमची तयारी होती, तरी तिने ते नाकारले. आमची सगळीच मदत अव्हेरली आणि लगेच आपले बिन्हाड आवरून क्वार्टर सोडून गेली.

ठेकेदाराला आम्ही सारी हकीकत सांगितली तेव्हा तो निर्विकारपणे म्हणाला, इन गाँव खेडे के लोगों का ऐसे ही होता है। उनके पेटमें नजर, झाड फूक का शक होता है। कल मैं दूसरा आदमी लोग का इंतजाम कर दूँगा ।

घराचे रिपेयर तर छानच पार पडले. नवीन लेबरने झकास काम केले. पण ललिता व आमच्या विचारांतील अंतर काही रिपेयर झाले नाही, ही खंत राहिलीच.

निशा काही काळ निःशब्द होती. नंतर एक लांब श्वास घेऊन म्हणाली, आई, जाऊ दे. ललिताला कुठे ग well informed choices करण्याची संधी मिळाली? बाळ मात्र सुखरूप असेल अशी आशा करू या. असेलच. गोवर हा काही इतका गंभीर आजार नाही.

- एक आई

•••

अनश्व रथ, पुष्पक विमान व आपण सर्व (लेखांक दोन)

रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ

(मागील लेखात आपण पहिले की नरेंद्र मोदी ह्यांच्या ऐतिहासिक विजयाचे श्रेय जितके हिंदुत्ववाद्यांच्या अथक परिश्रमाला आहे, तितकेच ते भारतीय परंपरेचा अन्वयार्थ लावू न शकलेल्या पुरोगाम्यांच्या अविचारीपणाला व दुराग्रहालाही आहे. हिंदू राष्ट्रवादाचा व राहदूराष्ट्रवादी व गांधी दोघेही परंपरेचे समर्थक होते; पण हिंदू धर्मातील अनाग्रही, सहिष्णु वृत्ती हाच हिंदुधर्माचा गाभा आहे, त्याचे शक्तिस्थान आहे, अशी गांधींची श्रद्धा होती. ह्याउलट हिंदुराष्ट्रवाद्यांनाहा हिंदूंचा दुबळेपणा आहे असे वाटत आले आहे. हिंदुराष्ट्रवादाचा मुख्य आधार 'हिंदू' विरुद्ध 'इतर' असे द्वंद्व उभे करणे हा आहे. म्हणूनच भारतीय इतिहासातील भव्यता, उदात्तता ही फक्त हिंदूंमुळे, व त्यातील त्याज्य भाग परधर्मीयांमुळे आहे, असे सांगून त्यांना इतिहासाची मोडतोड करावी लागते. गांधींच्या दृष्टीने 'हिंदू' हा संप्रदाय नसल्यामुळे, त्यांना इतिहासाची मोडतोड करण्याची गरज भासत नाही. त्यांचा राम रहीमसोबत व ईश्वर अल्लासोबत सुखाने नांदू शकतो.)

रा. स्व. संघाचे राजकारण समजून घेताना अनेकदा आपली गफलत होते. सर्वसामान्य जनतेला संघ ही केवळ हिंदू धर्माचा अभिमान बाळगणारी, राष्ट्रीय आपत्तीच्या वेळी धावून जाणारी शिस्तप्रिय, सांस्कृतिक संघटना आहे, असे वाटते. डावी मंडळी संघ ही एक फॅसिस्ट संघटना आहे, असे मानतात. पण त्यांचे विश्लेषणही फॅसिझमच्या पाश्चात्य संकल्पनेपुढे जात नाही. भारतीय मातीतून उगवलेला संघ समजून घ्यायचा, म्हणजे मुदलात भारतीय परंपरा काय आहे, हे समजायला हवे. त्या विषयातले डाव्यांचे आकलन अपुरे आहे, एवढे म्हटले की पुरे. संघ ही ब्राह्मणी विचारांची छावणी आहे, हाही संघाकडे पाहण्याचा एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन आहे. पण ब्राह्मण्य म्हणजे काय, ह्याविषयी सर्वत्र असलेला गोंधळ संघाच्या पथ्यावर पडतो. कारण अब्राहमणी छावणीतील थोर मंडळीही अनेकदा ब्राह्मण्याच्या नावावर ब्राह्मणांना बडवत राहतात. जोपर्यंत संघ हा सर्वांथाने शेटजी-भटजींचा होता, तेव्हा ही गफलत खपून जात असे. पण १९९२ साली बाबरी मशीद उद्ध्वस्त करण्याचे 'पुण्यकर्म' कल्याणसिंग, साध्वी ऋतंभरा व उमा भारती ह्यांच्या नेतृत्वाखालील बहुजनांनी संपादन केले. त्यानंतर २००२ च्या मुस्लिमांना धडा शिकविण्याच्या महाप्रकल्पात दलितांसोबत आदिवासीही सहर्ष सामील झाले. २०१४ च्या निवडणुकीत दलित व आदिवासींच्या बहुसंख्य राखीव जागांवर भाजप निवडून आला व मोदींच्या रूपाने बहुजन समाजातला पंतप्रधान संघ परिवाराने देशाला दिला. एवढे झाल्यावर संघाला 'ब्राह्मणी' म्हटल्याने संघाचे काही एक नुकसान होत नाही. उलट बहुजनातील विचारवंत आता 'बहुजन' पटेलाऐवजी 'ब्राह्मण' नेहरूंना देशाचे पंतप्रधान केल्याबद्दल काँग्रेसला दूषणे देत आहेत. असा वैचारिक गोंधळ माजणे ही बाब संघाच्या नेहमीच पथ्यावर पडली आहे. एरवीसुद्धा मतामतांचा गलबला उडवून गोंधळ निर्माण करायचा व त्या पडद्याआड आपल्या सोयीचे राजकारण करायचे अशीच संघाची कार्यशैली राहिली आहे.

'संघ ही एक सांस्कृतिक संघटना आहे, तिचा राजकारणाशी संबंध नाही.'

‘आम्ही हिंदुत्वाचे राजकारण केले, करतो व करत राहू.’

‘भाजप ही आमची राजकीय आघाडी नाही. संघाचा स्वयंसेवक कोणत्याही पक्षात जाऊ शकतो. आमचे अनेक कार्यकर्ते काँग्रेसमध्ये आहेत.’

‘हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व’,

‘हिंदू हा धर्म नाही, ती एक जीवनपद्धती आहे. त्यामुळे ह्या देशात हिंदू हिंदू, हिंदू मुस्लिम व हिंदू ख्रिश्चन राहतात असे आम्ही मानतो.’

ह्या व अशा असंख्य निरर्थक, धादांत खोट्या किंवा अर्धसत्याधारित विधानांतून एकच खकाणा उडवून देण्यात संघ परिवार वाकबगार आहे. त्याचबरोबर पुरोगाम्यांच्या दुखऱ्या जागा ओळखून त्यांना उचकवून नको त्या वादात गुरफटून ठेवण्यातही त्यांना यश मिळत आले आहे. ह्या खेळीचे ताजे उदाहरण म्हणजे ‘लव्ह जिहाद’.

खरे तर संघाने लव्ह जिहादचा धुरळा उडवून दिल्यावर त्याकडे दुर्लक्ष करणे हाच योग्य उपाय होता. कारण कोणत्याही राज्यात कोणत्याही सामाजिक थराला बोचणारा हा विषय नव्हता. हिंदूंची झोप उडावी, इतक्या मोठ्या संख्येने मुस्लिम पुरुष व हिंदू स्त्रिया ह्यांचे विवाह पार पडल्याची हवादेखील कोठे पसरली नव्हती. अशा वेळी संघ परिवारातील माजी लोहपुरुष माननीय लालकृष्ण अडवाणी व त्यांचा जावई असलेला भाजपचा अल्पसंख्य चेहरा श्री. शहानवाज खान ह्यांच्या तसविरींची वाजतगाजत मिरवणूक काढणे व अंतर-धर्मीय विवाहांना आपल्या कुटुंबात स्थान दिल्याबद्दल त्यांचे जाहीर अभिनंदन करणे असा कार्यक्रम घेणे सेक्युलर मंडळींना शक्य होते. (त्यात शर्मिला-पतौडी, सैफअली- करीना, सुनील दत्त - नर्गिस ह्यांच्या तसविरीही लावल्या असत्या, तर नव्या-जुन्या चित्रपट शौकिनांचा पाठिंबाही त्यांना मिळाला असता.)

आताही विचार व प्रतिमांच्या सरमिसळीचा खेळ संघ परिवार खुबीने खेळतो आहे. सत्तेवर आल्यानंतरचे मोदीही निवडणूक पूर्व मोदींची ‘स्किझोफ्रेनिक’ आवृत्ती म्हणावी लागेल, इतक्या त्या दोन्ही मोदींच्या प्रतिमा वेगळ्याच नव्हे, तर चक्र परस्परविरोधी आहेत. नवे मोदी चीन-पाकिस्तानला धमकावीत नाहीत. ग्रामसफाई व मुस्लिमांचे राष्ट्रप्रेम ह्याविषयी आवर्जून बोलतात. पण त्याच वेळी ‘लव्ह जिहाद’चा प्रचार किंवा उ.प्र.च्या निवडणुकी डोळ्या समोर ठेवून खेळला जाणारा दंगलीचा ‘खेळ’ ह्याविषयी तेअवाक्षरही उच्चारत नाहीत. गांधींचे नाव घेताना विकासाच्या नावाखाली येथील शेतकऱ्यांना संपविण्याचे राजकारण करण्यास ते कचरत नाहीत. भाजप राज्यावर आल्यावर घडलेल्या काही घटना खाली दिल्या आहेत, त्यात तुम्हाला काही सुसंगती आढळते का हे पहा-

मंगळावर यान पाठविणे,

गुजरातच्या शाळांमधून दिनानाथ बात्रांच्या भाकड पुराणकथांना पाठ्यपुस्तकांचा दर्जा देणे,

‘साईबाबा हे देव नाहीत, ते मुस्लिम होते व म्हणून त्यांची पूजा बंद करा’ असे फतवे धर्म संसदेने काढणे (अशी काही संस्था आहे व ती हिंदूंच्या धर्माचरणाचे नियोजन करते, असे ह्यापूर्वी कोणाला माहीत तरी होते का?),

विकासाच्या कामासाठी देशातील शेतजमीन ताब्यात घेणे सुलभ व्हावे, म्हणून उरलेसुरले कायदेशीर अडसर तातडीने दूर करणे,

हिंदीच्या सार्वत्रिक वापराचा आग्रह धरणे इ. इ.

भारतीय परंपरेचा संघप्रणीत अर्थ

खरे तर असा अर्थ लावणे ही फार कठीण बाब नाही. मात्र त्यासाठी मागील लेखात दिलेल्या पूर्वपीठिकेच्या संदर्भात संघ काय आहे, हे नीट समजून घ्यावे लागेल. इंग्रजांनी भारत ताब्यात घेऊन येथे आपला जम बसवल्यानंतर येथील समाजातील विविध घटकांनी त्या परिस्थितीचा वेगवेगळा अर्थ लावला. आंग्लविद्याभूषित अभिजनांतील एक वर्ग आपल्या समाजातील अन्याय्य रूढी-परंपरांविषयी सचेत होऊन विचार करू लागला. आपले दास्य हे आपल्या सामाजिक मागासलेपणातून उद्भवले आहे, असे मानणारा वर्ग सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी कार्यरत झाला. ह्याउलट ज्यांच्याकडून इंग्रजांनी राज्य ताब्यात घेतले, अशा एकेकाळच्या राज्यकर्त्या वर्गातील एक गट पुनरुज्जीवनवादी बनला, ज्यातून पुढे मुस्लीम लीग व रा. स्व. संघ जन्माला आले. 'आमची परंपरा थोर आहे. गोऱ्या साहेबाने येऊन ती भ्रष्ट किंवा नष्ट केली. म्हणून पुन्हा एकदा त्याला हाकून लावून आपल्या राज्याची पुनर्स्थापना करणे हे आपले परम कर्तव्य आहे', असे ह्या समूहांना वाटले. ह्यापैकी हिंदू पुनरुज्जीवनवादी आपली नाळ पेशवाई, तसेच १८५७ च्या समरातील नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे इ. मंडळींशी जोडत असत. उच्च जातीत जन्मल्यामुळे येथील सामाजिक विषमता, त्यामुळे जातीजातींत विभागलेला समाज, अंधश्रद्धा व कमालीची रूढीप्रियता ह्या बाबी आपल्या सद्यस्थितीला जबाबदार आहेत, असे ह्या वर्गाला वाटले नाही. उलट आपली समाजरचना, संस्कृती हे सर्वश्रेष्ठच आहे, असा त्याचा दृढ विश्वास होता. अर्थात, एवढा महान समाज इंग्रजांसमोर पराभूत कसा झाला, ह्या प्रश्नाचे उत्तर शोधणे त्याला भाग होते. तेव्हा त्याने एक साधे सोपे उत्तर शोधले- ते म्हणजे - 'परधर्मीयांचा प्रभाव'. पूर्वी सारे काही आलबेल (ऑल इज वेल?) होते. येथे सोऱ्याचा धूर निघत होता. स्त्रिया वेद लिहीत होत्या. रस्त्यावरून अनश्व रथ व आकाशातून पुष्पक विमाने विहरत होती, ज्ञानविज्ञानात आम्ही प्रगती केली होती. पण हे म्लेंच्छ आले! त्यांच्या रानटीपणापासून बचाव व्हावा म्हणून आमच्या स्त्रिया गोषात गेल्या. आम्हाला आमचे ज्ञान दडवून ठेवावे लागले. असा सोयीस्कर युक्तिवाद पुढे आला. शिवाय मुळात आम्ही क्षात्रतेजमंडित होतो. पण बौद्ध धर्माने आम्हाला 'हतवीर्य' केले. आम्ही 'ठोशास ठोसा' देणारे होतो, पण ह्या अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाने आमचे नुकसान झाले, अशीही मखलाशी करण्यात आली. ह्यात सर्वांत कळीचा मुद्दा होता- 'आम्ही म्हणजे कोण?' ह्यात 'आम्ही' म्हणजे पूर्वीचे सत्ताधीश, म्हणजेच समाजातील उच्चजातीय अभिजन असेच अनुस्युत होते. पुनरुज्जीवन कशाच्या आधारावर करायचे, ह्या प्रश्नाचेही हेच उत्तर होते. हिंदू राष्ट्रवाद्यांची जीवनदृष्टी जी उच्च वर्ग-जातीय आहे, त्यामागील हा इतिहास आहे.

परधर्मीयांचा द्वेष: धार्मिक राष्ट्रवादाची गरज

पण इंग्रजांच्या विरोधात सारा समाज उभा करायचा, तर मग 'आम्ही' अधिक व्यापक करणे अपरिहार्य होते. इंग्रजांविरुद्ध कोणी लढायचे? जो थोर वारसा आम्हाला पुनरुज्जीवित करायचा आहे, तो मुळात कोणाचा? आमचे राज्य म्हणजे कोणाचे राज्य? ह्या प्रश्नाला उत्तर पुरविले तेही इंग्रजांनी. मागील लेखात

आपण पाहिले की इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी ह्या देशात कोणीच हिंदू नव्हता- होत्या त्या असंख्य जाती. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी इंग्रजांनी त्याला नाव दिले- 'हिंदू'- जे मुसलमान किंवा ख्रिश्चन नाहीत ते सारे 'हिंदू'. खरे तर येथील भटके -विमुक्त, आदिवासी, म्हणजे गावगाड्यापासून मुक्त समाजघटक हे चालीरीती, देवदेवता, उपासनापद्धती ह्या कोणत्याही बाबतीत सवर्ण हिंदूसारखे नव्हते. पण त्यांना अशी ओळख देण्यात आली. त्याचबरोबर १८५७ च्या फसलेल्या बंडामुळे सावध झालेल्या इंग्रजांनी जाणीवपूर्वक ह्या दोन्ही समाजगटांमध्ये वैमनस्य पसरविले, 'फोडा आणि झोडा' नीती वापरली. पण त्यामुळे लाभ झाला हिंदू पुनरुज्जीवनवाद्यांना. त्यांना स्वतःची एक ओळख मिळाली व त्याचबरोबर एक शत्रूही. 'आपण सारे हिंदू व आपले शत्रू म्हणजे मुसलमान (व थोड्या प्रमाणात ख्रिश्चन)' असे समीकरण निर्माण झाले. म्हणजे हिंदुत्वाची निर्मितीच मुस्लिमद्वेषाच्या पायावर झाली आहे.

अर्थात ही प्रक्रिया दोन्ही अंगांनी चालली. उत्तर भारतातील मुस्लिम राज्यकर्ते देखील सत्ता गेल्यामुळे अस्वस्थ होते. त्यांनाही त्यांचा वैभवशाली भूतकाळ (जो फार पलिकडचा नव्हता) खुणावत होता. त्यांनीही मुस्लिम पुनरुज्जीवनवादाची कास धरली. 'हिंदू आपल्याला सुखाने जगू देणार नाहीत' असे मुसलमानांना सांगणे ही त्यांची गरज बनली. म्हणजे हिंदू राष्ट्रवाद व मुस्लिम राष्ट्रवाद दोघेही परस्परांच्या आधारे, परस्परांना पुष्ट करत ह्या देशात उभे राहिले. त्यांचे राजकारणच नव्हे, तर अवघे अस्तित्व परस्परांवर अवलंबून आहे, कारण दुसऱ्याचा द्वेष हीच पहिल्याच्या अस्तित्वाची निजखूण आहे. हिंदुराष्ट्रवादाचे जनक सावरकर व मुस्लिम राष्ट्रनिर्माते जिना ह्या दोघांचे व्यक्तिमत्व, राजकारण, आधुनिकतेचा आग्रह ह्यात कमालीचे साम्य आहे! हिंदुत्वनिष्ठांनी लिहिलेला भारताचा इतिहास व पाकिस्तानातील इतिहासाची पाठ्यपुस्तके ह्या परस्परांच्या आरशातील प्रतिमाच होत. हिंदुत्वनिष्ठांच्या पुस्तकांतील इतिहासात संस्कृतीचे निर्माते म्हणजे हिंदू व मुस्लिम म्हणजे फक्त लुटारू असे वर्णन असते, तर पाकिस्तानातील पुस्तकांत ह्याचा व्यत्यास मांडलेला असतो. ही दोन उदाहरणे हिंदू व मुस्लिम राष्ट्रावादातील साम्य व त्यांचे परस्परपूरकत्व सिद्ध करण्यास पुरेशी आहेत.

हिंदू राष्ट्रवाद व मुस्लिम राष्ट्रवाद ह्या दोन्हीच्या बाबतीत आणखी एक बाब समान आहे. दोन्ही विचारधारांचे पुरस्कर्ते जरी परंपरावादी असले, तरी त्यांचे नेतृत्व आंग्लविद्याविभूषित वर्गाने केले. दोन्ही नेतृत्वांना असे वाटत होते की त्यांच्या समाजाची अवनती इंग्रजांच्या तुलनेत त्यांची 'मर्दानगी' कमी पडल्यामुळे झाली आहे. त्यामुळे इंग्रजांप्रमाणे बलशाली होणे, आपल्या स्त्रैण समाजात पुन्हा मर्दानगी जगविणे, हे त्यांना महत्त्वाचे वाटले. संघात स्त्रियांना स्थान नसणे, राष्ट्र सेविका समिती किंवा दुर्गा वाहिनीची भूमिका संघ परिवारातील अन्य संघटनांच्या तुलनेत दुय्यम असणे, संघाचा राम 'सीतापतिं सुंदरम्, करुणार्णव, गुणनिधि नसून सीतेशिवायचा, आक्रमक, स्टीरॉईडसभक्षी वाटावा इतका बलदंड असा असणे, ह्यामागील कारणमीमांसा अशी आहे.

बाहुबलावर अतिरिक्त विश्वास, तसेच 'हतवीर्य' होण्याची भीती ह्या दोन गोष्टी हिंदू राष्ट्रवाद व त्याचा वाहक रा. स्व. संघ ह्यांची व्यवच्छेदक लक्षणे आहेत. सामर्थ्य म्हणजे काय, पुरुषार्थ काय आहे, ह्याबद्दल भारतीय तत्त्वपरंपरेत बरेच चिंतन केले गेले आहे. हिंदू दर्शनांनीही ह्या प्रश्नांचा सखोल विचार केला आहे. पण गम्मत अशी की त्यापैकी कोणीही बाहुबल, म्हणजेच व्यापक अर्थाने शस्त्रबलाला महत्त्व दिले नाही. तिथे सारा

भर आहे तो मनोबलावर, मनाच्या कुरुक्षेत्रावर रंगणाऱ्या षड्रूपविरुद्धच्या सामन्यावर. दुसरीकडे संघाचा भर मात्र नेहमीच शक्तिसंपादनावर राहिला आहे. आजही भारत मानवी विकास निर्देशांकाच्या बाबतीत तळाचे स्थान गाठण्यात मागास आफ्रिकन देशांशी स्पर्धा करीत असताना, संघ परिवार व मोदी सरकार मात्र भारताला सुपर पॉवर बनविण्याच्या गोष्टी करतात; ह्यावरून त्यांची बलाची व्याख्या लक्षात येते.

हिंदू धर्म विरुद्ध हिंदुत्व

हे शीर्षक पाहून वाचक बुचकळ्यात पडतील. हिंदू तत्त्वज्ञान व संघप्रणीत हिंदुत्व ह्या मुळात वेगळ्या बाबी आहेत की काय?

आपण शांतपणे विचार केला तर आपल्या ध्यानात येईल की ह्या केवळ भिन्नच नव्हेत, तर परस्परविरोधी संकल्पना आहेत. म्हणजे संघाला खऱ्या हिंदुधर्माचे पुनरुत्थान करावयाचे नाही, तर त्या नावाखाली वेगळ्याच धर्माला जन्म द्यायचा आहे. ज्याचा आत्मा हिंदू धर्माच्या प्राणतत्त्वाशी पूर्णतः विसंगत आहे, अशा धर्माला. मी वाचकांना आवाहन करतो, की त्यांनी माझ्या किंवा कोणत्याही लहानमोठ्या माणसाच्या मांडणीवर विश्वास ठेवू नये. त्यांचे त्यांनीच पडताळून पहावे की हिंदुधर्माचा गाभा काय आहे, म्हणजे हिंदुत्व व हिंदुधर्म ह्यातील साम्य-फरक त्यांच्याच ध्यानात येईल.

हिंदू हा मुळात धर्म नव्हताच, हे आपण पूर्वीच पहिले. पण शेकडो वर्षांपासून भारतात अस्तित्वात असलेल्या ह्या विविध जाती-जमाती-पंथांच्या कडबोळ्याला काहीतरी नाव द्यायचे, म्हणून त्याला 'हिंदू' म्हटले गेले. त्याची व्या'या करणे खूप कठीण आहे. त्यात शेकडो देव-देवता-अवतार- पूजा पद्धती. ढीगभर तत्त्वज्ञाने, तीही परस्परविरोधी. समान बाब एकच- श्रम व श्रमिकांचे विभाजन करणारी जातिव्यवस्था. अशा धर्माचे थोडक्यात वर्णन करायचे तर त्यासाठी भालचंद्र नेमाडे ह्यांचे शब्द उसने घ्यावे लागतील- 'हिंदू धर्म- एक समृद्ध अडगळ.'

त्यात फेकून द्यावे असे बरेच काही आहे, पण कशाचाही त्याग न करता, येणाऱ्या प्रत्येकाला सामावून घेत पुढे चाललेल्या प्रवाहाचे नाव आहे हिंदुधर्म. सर्वसमावेशकत्व हे त्याचे मर्मस्थान व तेच त्याचे शक्तिस्थानही. त्यामुळे त्यात द्वैतवादी आहेत, तसेच अद्वैतीही; वेद मानणारे आहेत, तसेच वेदांत समर्थकही. त्यापलिकडे जाऊन देव आहे की नाही ह्याविषयी साशंक असलेले अज्ञेयवादी व ईश्वराची संकल्पनाच ना कारणारे जडवादी ह्या सर्वांना हिंदू त्यात स्थान आहे. असा हा हिंदुधर्म, गेली अनेक शतके, अनेक आक्रमणे पचवूनही टिकून राहिला, ह्याचे श्रेय त्याच्या ह्या लवचिकपणाला आहे. कारण ग्रीक, शक, कुशाण, हूण, मोगल, इंग्रज ह्या सान्यांना येथील रणभूमीवर यश मिळाले, येथे तळ ठोकता आला. पण कोणालाच ह्या आकारहीन धर्माला नष्ट करता आले नाही. हा धर्म केवळ टिकून राहिला नाही, तर स्थलकालपरिस्थितीनुसार बदलता गेला. हे बदल सहजासहजी झाले नाहीत, होत नाहीत. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, मीरा ह्यांच्यापासून ते फुले, आगरकर, आंबेडकर व थेट दाभोलकर ह्यांना काय सहन करावे लागले ह्यावरून माझे म्हणणे स्पष्ट होईल. पण मुद्दा आहे तो हिंदुधर्माचे व्यवच्छेदक लक्षण असलेल्या सर्वसमावेशकतेचा, ईश्वर किंवा प्रेषित ह्यांचे आदेश पालन करण्याचे बंधन नसण्याचा. हिंदू राष्ट्रवाद्यांना सुरुवातीपासून खटकते ती नेमकी हीच बाब. कारण त्यांच्या तथाकथित धर्मप्रेमामागे दडलाय तो स्वतःच्या धर्माबद्दल वाटणारा न्यूनगंड. त्यांचे इंग्रजांशी असलेले

नाते विरोधभक्तीचे होते. त्यांना मनातून इंग्रज (ख्रिश्चन) परंपरा, सभ्यता ह्यांचे आकर्षण होते. आपण 'त्यांच्यासारखे' बलवान, पुरुषी व्हायला हवे, म्हणजे आपण मुसलमानांना 'पुरुन उरू', असे त्यांना वाटत आले आहे. कारण सरतेशेवटी, त्यांच्यासमोर प्रतिमान आहे ते मुस्लिम, ख्रिश्चन ह्या एकेश्वरी पंथांचे. एकाच देवाला पुजणारा, ठरलेल्या दिवशी देवळात जाऊन ठराविक पद्धतीने उपासना करणारा पंथहा त्यांचा आदर्श आहे. त्यातही मुस्लिमांचा कडवेपणा व ख्रिश्चन चर्चची चिरेबंदी रचना ह्यांचे तर त्यांना विशेष आकर्षण आहे. म्हणून संघाने आधी स्वयंसेवकांना युरोपमधील अर्धसैनिकी दलाचा खाकी हाफपॅट-शर्टचा गणवेश दिला, त्यांना धोतर किंवा लुंगी नेसायला लावली नाही. 'एक धर्म, एक ध्वज, एक गणवेश, एक भाषा' अशा एकजिनसीपणाचे संघाला अतीव आकर्षण आहे. एकचालकानुवर्तित्व हाही त्याच भावनेचा आविष्कार. हिंदू महासभा आणि रा. स्व. सं. ह्या दोन्ही संघटनांचे जन्मस्थळ महाराष्ट्र असले तरी हिंदू राष्ट्रवादाच्या पहिल्या पुरस्कर्त्यांमध्ये उत्तर भारतीय व्यक्ती-संघटना मोठ्या प्रमाणावर होत्या. म्हणूनच 'हिंदी-हिंदू-हिंदुस्थान' हे संघाचे सुरुवातीपासून घोषवाक्य राहिले आहे. हिंदी म्हणजे संस्कृताधिष्ठित हिंदी; उर्दूच्या संसर्गाने 'विटाळलेली' हिंदुस्तानी नव्हे, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

संघाचा अजेंडा स्पष्ट

आजच्या घडीला भारतात सुस्पष्ट अजेंडा - कार्यक्रमपत्रिका - असणारी एकमेव राजकीय शक्ती संघपरिवार हीच आहे. २०१४ च्या मोदी विजयामागे मोदींच्या व्यक्तित्वाचे वलय, त्याचे निवडणूक प्रचारात करण्यात आलेले उत्तम मार्केटिंग, काँग्रेसची 'रणछोडदासी' वृत्ती व त्याविरुद्ध मोदींची आक्रमक शैली अशी अनेक तात्कालिक कारणे असली, तरी गेली ७९ वर्षे संघाच्या असंख्य कार्यकर्त्यांनी निरलसपणे ह्या 'सोनियाच्या दिवसासाठी' उपसलेले कष्ट हे त्यामागील महत्त्वाचे कारण आहे, हे आपण विसरून चालणार नाही. ह्यातील बहुतेक काळ संघ हा उपहासाचा विषय होता. सत्तेवर असण्याचे लाभ संघ कार्यकर्त्यांना मिळत नव्हते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत वेगाने बदलत्या परिस्थितीत आपल्या धोरणांमध्ये यथायोग्य बदल करत, पण ध्येयाविषयी ठाम राहून संघाने हे मार्गक्रमण केले आहे. ह्या काळात दोन महायुद्धे, देशाचा स्वातंत्र्यलढा, फाळणी, स्वातंत्र्य, चीन-पाकिस्तान सोबतची युद्धे, कम्युनिझमचा अस्त व अमेरिकेची जगावरील वाढती दादागिरी, जागतिकीकरण - अशी कितीतरी महत्त्वाची स्थित्यंतरे व युगान्तरे घडली. गांधीवाद, समाजवाद, साम्यवाद प्रभावहीन झाले. काँग्रेसचा सूर्य अस्ताचलाला टेकला. संघ कालबाह्य झाल्याचा पुकारा अनेकदा झाला, पण संघ ह्या सान्या गदारोळात टिकून राहिला, नव्हे झपाट्याने वाढला. संघाने जीवनाच्या किती क्षेत्रांना कवेत घेतले आहे, ह्याच्या खाणाखुणा आता हळूहळू दिसतीलच. पण संघाच्या वाटचालीचा आढावा घेताना एक गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे. गेल्या ८० वर्षात देशातील बहुतेक सर्व पक्ष, संस्था, संघटना तुटल्या किंवा नष्ट झाल्या; अपवाद फक्त संघ परिवार व त्याच्याशी संलग्न संस्था-संघटना. काँग्रेसचे दोन तुकडे आधी इंदिरा गांधीनी केले, त्यानंतर केंद्रीय पातळीवर ती एकसंध दिसत असली, तरी राज्यांच्या पातळीवर तिच्यात अनेकदा फूट पडली. काँग्रेस व समाजवादी पक्ष ह्यांच्या इतक्या चिरफळ्या उडाल्या आहेत की त्याचा हिशेब ठेवणे कठीण. आंबेडकरवाद्याला बरे दिवस आले असले, तरी आंबेडकरवादी भ्रातृघातात कम्युनिस्ट व समाजवाद्यांना सहज मात देतील, अशी परिस्थिती आहे. ह्या पार्श्वभूमीवर संघाचे यश डोळ्यात भरण्यासारखे

आहे, ह्यात शंका नाही. संघावर सतत टीका होत होती, त्यातून संघ शिकला व त्याने आपल्या त्रुटी दूर केल्या. पहिली ५०-६० वर्षे शेटजी-भटजींचा पक्ष हीच ओळख असलेल्या संघाने आणीबाणीत खरेच आत्मचिंतन केले व कात टाकली. मंडल आयोगाला विरोध करणाऱ्या संघाने त्यानंतरच्या काळात ओबीसींमध्ये मुळे रुजविली. आंबेडकरांच्या विचारांशी शत्रुत्व असलेल्या संघाने कामापुरते बाबासाहेब आत्मसात केले, गांधी-आंबेडकर द्वंद्याचा संदर्भ देत 'दलितांचे खरे शत्रू गांधी' असे दलितांच्या मनात बिंबविले. एकीकडेदसरा संचालनाचे शक्तिप्रदर्शन, नैसर्गिक आपत्तींच्या वेळी मदतकार्य, तर दुसरीकडे आदिवासी, साहित्य-संस्कृती, विविध व्यावसायिक, ग्राहक इ. मध्ये गाजावाजा न करता पद्धतशीरपणे चालू ठेवलेला आपल्या विचारांचा प्रचार-प्रसार ह्यांतून, मुख्य म्हणजे सातत्याने व विचारांवर निष्ठा ठेवून केलेले कार्य, ह्यामुळेच संघाला हे यश मिळाले आहे. एकच प्रचार जाणीवपूर्वक व सातत्याने केल्यास तो लोक कसा आत्मसात करतात, ह्याचे धडे घ्यावे ते संघाकडून. 'हिंदूंचा हिंदुस्थान' ह्या त्यांच्या मूलभूत समीकरणातच गडबड असली, तरीही लोकांना त्याबद्दल फारसे प्रश्न पडू नयेत, इतपत देशाची विवेकशीलता बधिर करण्यात संघाला यश आले आहे. 'वास्तव काय असते हे अनेकदा महत्त्वाचे नसते; लोकांना ते कसे भासते हे महत्त्वाचे' ह्या प्रमेयावर संघाची श्रद्धा आहे. त्यामुळे भारताच्या फाळणीवर अनेक महत्त्वाचे दस्तऐवज वेळोवेळी प्रकाशित होत असताना व त्यातून तिची ऐतिहासिक अपरिहार्यता व गांधींची विवशता अधोरेखित होत असतानादेखील त्यांची 'फाळणीचे गुन्हेगार' अशी प्रतिमा जनमानसात ठसविण्यात संघ यशस्वी झाला आहे. स्वातंत्र्य संग्रामात कुठेच नसलेला संघ आज स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र क्रांतीचे नेतृत्व केल्याच्या थाटात वावरतो आहे. संघाला मिळालेले हे यश कितपत टिकेल, विकासाचे गाजर दाखवून बहुसंख्य जनतेला विस्थापित व नैसर्गिक संसाधनापासून बेदखल करण्याची काय किंमत चुकवावी लागेल, हे पुढचे प्रश्न झाले. आज तरी संघाचा रथ वेगाने निघाला आहे व रस्त्यात येणारा प्रत्येक अडथळा तोडून तो पुढे जाणार, असेच चित्र आहे. कारण सन १९२५ असो की २०१४, सरकार नेहरू-इंदिरांचे असो, मोरारजी-चन्द्रशेखरांचे असो की वाजपेयी-अडवाणींचे. 'हिंदूंचा हिंदुस्थान' निर्मिण्याच्या आपल्या प्रतिज्ञेपासून संघ कधीच ढळला नाही. संघ बदलला, सुधारला, त्याचा भगवा रंग फिका झाला इ. साक्षात्कार इतरांना घडले, ते संघाने घडविले, पण त्यांच्या नजरेसमोर 'लाल किल्ल्यावर भगवा ध्वज' हेच ध्येय होते. आजही त्या ध्येयापासून किंवा अखंड हिंदुस्थानच्या स्वप्नापासून संघ विचलित झालेला नाही. मात्र ते स्वप्न (बहुसंख्यांसाठी दुःस्वप्न) अजून दूर आहे. कारण ह्या देशातील संस्कृती इतकी बहुविध, संमिश्र व समृद्ध आहे, की तिच्या ताण्याबाण्यातून हिंदू व मुस्लिम धागे वेगळे काढणे म्हणजे प्रयागच्या संगमानंतर गंगा-यमुनेचे प्रवाह पुन्हा वेगवेगळे करणेच होय. हे अनैतिहासिक, निसर्गविरोधी काम करण्यासाठी संघ परिवार कोणत्या क्लृप्त्या लढवीत आहे व ते निष्फळ ठरविण्यासाठी काय करता येईल ह्याचा आढावा पुढच्या व अंतिम लेखांकात घेऊ.

पत्ता : 'अमलताश', प्रहार शाळेसमोर, बँक ऑफ इंडिया कॉलनी, नालवाडी,

वर्धा ४४२००१

चलभाष : ९८३३३४६५३४

औरस-अनौरसत्व, जनुकशास्त्र वगैरे...

पॉल नर्स

(औरस-अनौरसाचा जगाच्या प्रारंभापासून नसला तरी तो खूप खूप जुना आहे. आणि फक्त भारतातच नाही, तर जगात सर्वत्र आहे. हा गुण करणाऱ्यांना चिकटत नाही, निरागस, नवजात अर्भकाला मात्र चिकटतो. एका नोबेल विजेत्याने आपल्या जन्माची कहाणी कशी उघड करून सांगितली आहे, ते पहा. अशी गोष्ट एखाद्याच्या बाबतीत घडावी ह्यात काहीच आश्चर्य नाही. वर म्हटल्याप्रमाणे असे खूप खूप पूर्वीपासून होतच आले आहे. आश्चर्य आहे ते त्याने ती एवढी मोकळेपणाने सांगायची ह्याचे. पॉल नर्स ह्यांना त्यांच्या जन्माची गोष्ट तशी कर्मधर्मसंयोगानेच कळली. तेव्हा तर त्यांना धक्का बसलाच. पण नंतर त्यांनी ती स्वीकारली आणि कुणाही बदल कटुता न बाळगता ती पचवलीसुद्धा. नकोसेपणाचे जोखड फेकून देऊन आपल्या विषयात खूप प्रगती त्यांना करता आली. द गार्डियन ९ ऑगस्ट २०१४ वरून अनुवादित, संपादित, साभार. कार्य. संपा.)

मी एक जनुकतज्ज्ञ. विभागलेल्या पेशींमधील गुणसूत्रे कशी पुढील पिढीकडे सोपवली जातात त्याचा अभ्यास करतो. पण माझी स्वतःची गोष्ट मात्र माझ्याच जनुकशास्त्राशी संबंधित आहे. मी इंग्रज आहे. १९५० व १९६० च्या दशकात लंडनमध्ये माझा मी लहानाचा मोठा झालो. मी काही धनवान कुटुंबात जन्माला आलो नव्हतो. मला दोन भाऊ आणि एक बहीण अशी तीन भावंडे होती. माझे वडील साधे कामगार होते. आई सफाई कामगार होती. माझ्या सर्व भावंडांनी १५ वर्षांचे असताना शाळा सोडली. मी मात्र वेगळा होतो. मी परीक्षा उत्तीर्ण केल्या आणि मोठ्या कष्टानेच, विद्यापीठात दाखल झालो. पुढे मी शिष्यवृत्ती मिळवली आणि पीएच्डीही केली. मी माझ्या कुटुंबातील सदस्यांपेक्षा वेगळा का आहे हा प्रश्न मला नेहमी सतावत असे. मला त्याचे उत्तर कधीच सापडले नाही. हा विचार मनाच्या एका कोपऱ्यात ठसठसत असला, तरी मी आपला पुढे जात राहिलो. मला विद्यापीठात नोकरी मिळाली. माझा विवाह झाला. मला एमिली व सारा अशी दोन अपत्येही झाली. आणि तुम्हाला काय सांगू, त्यानंतर जे काही घडले ते.....

माझे आईवडील निवृत्त होऊन गावात स्थायिक झाले. आम्ही त्यांना नियमितपणे भेटत असू. एकदा असेच आम्ही त्यांना भेटायला गेलो असताना साराने - माझ्या अकरा वर्षांच्या मुलीने शाळेतील तिच्या एका प्रकल्पाबद्दल सांगितले. तिला त्यामध्ये वंशवृक्ष काढून द्यायचा होता. मी म्हटले, त्याबद्दल तू तुझ्या आजीशीच का बोलत नाहीस? मग ती आजीकडे गेली. पाच मिनिटांनी आई जेव्हा आली, तेव्हा ती पांढरीफटक पडली होती. ती म्हणाली, सारा मला वंशवृक्षाबद्दल विचारत होती. खरे तर मला तुला काहीतरी सांगायचे आहे, जे मी तुला आजवर कधीच सांगितलेले नाही. तेव्हा मी माझ्या तिशीत होतो. ती म्हणाली, "मी तुला कधीच सांगितले नाही, की मी अनौरस आहे."

तिचा जन्म १९१० सालचा. तिच्या आईचा विवाह झाला नव्हता. तो एका भिक्षागृहात झाला. तिच्या आजीने तिचा प्रतिपाळ केला. तिच्या आईने अन्य कोणाशी विवाह केला होता, ज्याला मी माझा आज्ञा मानीत

असे, परंतु ते तसे नव्हते. माझे आजोबा कोण ते माहीत नव्हते. मी आजोबा गमावले होते. "आणि तुझ्या बापाचीही तीच कथा आहे." ती पुढे म्हणाली. अशा रीतीने दोन वाक्यांत मी माझे दोन आजोबा गमावले. मला चांगलाच धक्का बसला. मला असे वाटले की कदाचित त्यामुळेच माझ्यामध्ये काही वेगळी जनुके आली असतील, जी एकत्र झाल्यामुळे मी माझ्या कुटुंबापासून काहीसा वेगळा बनलो असेन. त्यानंतर मला आठवले की माझे मधले नाव मॅक्झिम असे आहे, जे मला माझ्या वडिलांकडून मिळाले आहे. त्यांचे नाव मॅक्झिम विल्यम जॉन असे होते. ते नॉरफोल्क येथे शेतकरी होते. वास्तविक हे फ्रेंच-रशियन सरदार घराण्यातले असावे तसे नाव आहे. मग मला असे वाटू लागले की मला एक आगळे आजोबा होते आणि माझे वडील फ्रेंच-रशियन सरदार घराण्यातले होते, म्हणून मी असा (वेगळा) बनलो असेन.

ह्या स्पष्टीकरणाने माझे समाधान झाले. "मग ठीक आहे तर." मी मनाशी म्हटले. माझे काम, करियर पुढे चालू ठेवले. त्यात मी प्रगती केली व पुढे ऑक्सफोर्ड येथे प्रोफेसर झालो. त्यानंतर विभागप्रमुखही. मला नाइटहुड हा मोठा सन्मान मिळाला. तर अशी सगळी गंमत जंमत आहे. इ. स. २००३ मध्ये मी न्यूयॉर्क शहरात जाण्याचे ठरवले. माझे आईवडील दोघेही तेव्हा मृत्यू पावले होते. मी रॉकफेलर विद्यापीठाचा अध्यक्ष म्हणून रुजू झालो. त्यापूर्वी एकदा, ग्रीन कार्ड घेण्याचा विचार माझ्या मनात आला होता. मी प्रयत्न सुरू केला. खंडीभर कागद. नमुने. हे भरा, ते भरा, कागदपत्रे जोडा, फोटो चिकटवा. न संपणारे, कंटाळवाणे काम. शेवटी एकदाचे ते सर्व पूर्ण करून पाठवले. त्यानंतर अनेक महिने मी वाट पाहिली. मग त्यांचे उत्तर आले - माझी निवड झाली नव्हती.

मला वाटले, असे कसे झाले मी तर नाइटहुड सन्मान प्राप्त, नोबेल पुरस्कार विजेता माणूस आहे. रॉकफेलर विद्यापीठाचा अध्यक्ष आहे मी. काय बरे झाले असेल तर असा विचार करताना, मी पाठविलेली कागदपत्रे त्यांना पसंत पडली नसल्याचे मला आढळून आले. विशेषतः माझे जन्म प्रमाणपत्र. ते मी काढून पाहिले, तर ते अगदीच त्रोटक प्रमाणपत्र होते. तुम्ही कोण आहात, तुमचा जन्म कुठे, केव्हा, व किती वाजता झाला, तुमचे नागरिकत्व, आणखी बरेच बरेच काही. 'त्यामध्ये तुमच्या आईवडिलांचे नाव नाही.' अशी त्यांनी हरकत घेतली होती. मी विचार केला, 'त्यात काय मोठेसे?' मी ते मोठे प्रमाणपत्र सादर करतो. नोंदणी कार्यालयाकडे असेलच ते. मी लंडनला त्या कार्यालयाकडे फोन लावला. ते प्रमाणपत्र टपालाने ताबडतोब पाठवावे म्हणून. मी माझ्या सेक्रेटरीला सांगितले, की ते प्रमाणपत्र इकडे पोहोचल्यावर ग्रीन कार्डवाल्या मूर्खाकडे ते पाठवून दे.

दोन आठवड्यांसाठी मी सुटीवर गेलो होतो. परत आल्यावर मी तिला विचारले, तू ते काम पूर्ण केलेस का? तेव्हा माझ्याकडे वळून पाहून ती म्हणाली, मी ते पाठवले नाही, कारण ते आपल्याकडे आल्यावर मी उघडून पाहिले तर मला वाटले, की त्यातील तुमच्या आईचे नाव कदाचित चुकीचे टाकलेले आहे.

मी ताडकन म्हणालो, अरे, असे तर शक्यच नाही. काहीच्या काही नको बोलू. त्यावर तिने ते माझ्या हातात दिले. सगळे जण माझ्याकडे पाहू लागले. त्यामध्ये माझ्या आईचे नाव नर्स हे तर होतेच. मी हुशश केले. मी पुन्हा त्याकडे बारकाईने पाहिले, तर ते नाव होते, मिरियम नर्स.

मग मात्र मी एक दीर्घ उसासा सोडला. नक्कीच हे माझ्या आईचे नाव नव्हते. नोंदणी कार्यालयातील लोकांनी पुन्हा काहीतरी घोटोळा केला बहुतेक. जेव्हा मी फिरून त्यावर नजर टाकली, तेव्हा आणखी एक गोष्ट मला आढळून आली. 'वडिलांचे नाव' चा रकाना कोरा होता. तेथे फक्त एक आडवी रेघ काढली होती. वडील - इल्ले. माझी पत्नी मला विचारते, पॉल, ह्याचा अर्थ कळतो का तुला? पण माझ्या डोक्यात लवकर काही प्रकाश पडेना. मी खाली बसलो, दोन घोट पाणी प्यालो आणि एक मोठा श्वास घेतला. पुन्हा एकदा कल्पनाशक्ती व तिची बहीण स्मरणशक्ती दोघींना ताण दिला. मग मात्र संभ्रमाचे ढग हळूहळू दूर होऊ लागले. एकदाचा लख्ख प्रकाश पडला. माझी सर्वात मोठी बहीण मिरियम ही माझ्यापेक्षा अठरा वर्षे एक महिन्याने मोठी होती. माझे आईवडील, जे आता माझे आजीआजोबा बनले होते, ते कधीच इहलोक सोडून गेले होते. तशीच मी बहीण मानलेली माझी खरी आईदेखील. स्कलेरॉसिसच्या आजाराने ती तर लवकरच मृत्यू पावली होती. मग आता ही कथा खरी की खोटी ते मी कुणाला विचारणार?

थोडा विचार केल्यावर एक युक्ती सुचली. प्रमाणपत्रावर माझे जन्मस्थान नॉरविच असे नोंदविले होते. तिथे माझी मावशी आजी रहायची. तिची मुलगी - माझी मावशी, जी माझ्या जन्माच्या वेळी अकरा वर्षांची होती, ती अजून हयात होती. तिला मी फोन लावला. तुला ह्याबद्दल काही माहीत आहे का? म्हणून विचारले. ती म्हणाली होय. मग तिने मला खरी गोष्ट कथन केली. तुझ्या ताईला ती सतरा वर्षांची असतानाच दिवस राहिले. मग तिला तिच्या मावशीकडे नॉरविचला पाठविण्यात आले. हे म्हणजे अगदी डिकन्सच्या कादंबरीसारखेच झाले, नाही का? तर तिथे तिने तुला जन्म दिला. नंतर तिची आई, म्हणजे तुझी आजी, हिने ते मूल स्वतःचे असल्याचा बनाव निर्माण केला. तिने प्रथम तुझ्या आईला घरी परत पाठविले व नंतर बऱ्याच महिन्यांनी ती आपले मूल म्हणून तुला घेऊन घरी परत गेली.

त्यानंतर अडीच वर्षे आम्ही त्या दोन खोल्यांच्या लहानशा घरात एकत्र राहिलो. आणि मग माझी खरी आई लग्न करून त्या घरातून निघून गेली. तिच्या लग्नातला माझा एक फोटोदेखील आहे. माझ्या आईने एक हात तिच्या पतीच्या हातात दिला असून दुसऱ्या हाताने मला घट्ट धरले आहे, असा तो फोटो. जणू काही ती मला तिच्या आईवडिलांजवळ कायमचे सोडून जाणार असल्यामुळे माझा निरोपच घेत होती. हे गुपित तिने तिच्या नवऱ्याला कधीच सांगितले नाही. आणखी एक गम्मत सांगतो. त्या लग्नात ज्यावर केक ठेवला होता, त्या मोठ्या टेबलाच्या खाली मी घुसलो आणि त्या टेबलाच्या एका पायाला जोरात धक्का लावला, ज्यामुळे केक खाली पडून त्याचे तुकडे तुकडे झाले. माझी आई माझ्यापासून हिरावून घेतल्याबद्दल मी, निषेध करीत होतो का?

पण हे काहीही असले तरी मी मात्र आनंदात वाढलो. आजीआजोबांना थोडे कंटाळवाणे झाले असेल म्हणा, पण तेवढेच. खरे कठीण गेले, ते माझ्या मातेलाच. तिला आणखी तीन मुले झाली. ती चार लहान बाळांचे फोटोज तिच्या उशाशी ठेवायची म्हणे. म्हणजे हे मला तिच्या मृत्यूनंतरच समजले. तीन तिची औरस अपत्ये, आणि चौथा मी. अनौरस.

आता शेवटची गंमत ऐका. मी काही अगदी गयाबीता जनुकशास्त्रज्ञ नाही. तसा बऱ्यापैकी आहे. पण माझ्या साध्यासुध्या कुटुंबाने माझे स्वतःचेच जनुकीय गुणित माझ्यापासून अर्धशतकभर लपवून ठेवले. आता ह्याला काय म्हणावे?

●●●

दुष्काळ - पाण्याचा की विचारांचा?

अनुपम मिश्र

(थोर पर्यावरणतज्ज्ञ अनुपम मिश्र ह्यांचा हा लेख काश्मीरमधील प्रलयाच्या पार्श्वभूमीवर ह्या अंकात प्रकाशित करित आहोत. डॉ राजेन्द्रप्रसाद ह्यांच्या जयंतीच्या निमित्ताने त्यांचे हे विचार प्रथम आकाशवाणीवरून प्रसारित करण्यात आले होते. प्रस्तुत लेखात, समुद्रकिनाऱ्यावरील खारफुटीची जंगले नष्ट केल्यामुळे त्या प्रदेशात किंवा मुद्दाम उंचावरून रस्ते काढल्यामुळे सखल प्रदेशात पूर आल्याची उदाहरणे देऊन त्यांनी एक महत्त्वाचा सिध्दान्त मांडला आहे, तो असा की दुष्काळ किंवा पुरासाऱ्या आपत्ती अचानक कधीच येत नाहीत. त्यांच्या आधी चांगल्या विचारांचा दुष्काळ आलेला असतो. 'ज्ञानोदय' मासिकाच्या जून २०१४ च्या अंकातून अनुवादित, संपादित, साभार. -कार्यकारी संपादक)

आजपासून सुमारे ९३ वर्षे जुना असा हा प्रसंग. तत्कालीन राष्ट्रपती बाबू राजेन्द्रप्रसाद ह्यांनी 'देश' नावाच्या वर्तमानपत्रात एक लेख लिहिला होता. त्या लेखात त्यांनी म्हटले होते, जर कुणाला असे वाटत असेल की सेवा करण्यासाठी त्याला विशेष पदाची आवश्यकता आहे आणि पदाशिवाय त्याला सेवा करता येत नाही, तर तो त्याचा फार मोठा गैरसमज आहे. ह्या ऐतिहासिक लेखाच्या अखेरीस ते म्हणतात, सेवकासाठी भरपूर जागा रिकामी पडलेली असते. सेवेसाठी कधीच उमेदवारांची गर्दी नसते. गर्दी असते ती सेवेच्या फळाच्या वाटपासाठी. सेवेचे फळ नसून सेवा हेच ज्याचे ईप्सित आहे, त्याला ह्या स्पर्धेत उतरण्याची, ह्या धक्काबुक्कीत शिरण्याची काहीच गरज नाही.

तर त्या काळात, जमिनीवर हे सारे घडत असताना, आकाशात एक भयानक संकट येऊन ठेपले होते. अश्विन महिन्यात बिहारच्या 'छपरा' जिल्ह्यात एक दिवस मुसळधार पाऊस पडला. परिणाम, पूर्ण जिल्ह्यात भयानक पूर आला. चोवीस तासांत सुमारे छत्तीस इंच पाऊस. तेथील सरकारी कर्मचाऱ्यांनी अत्यंत उदासीनतेने व उपेक्षेने ह्याकडे पाहिले. तेव्हा तर आजच्यासारखी खंडीभर वर्तमानपत्रे, रात्रंदिवस बातम्यांचा महापूर वाहवणारे टीव्ही चॅनल्स नव्हते. पण जे काही थोडेफार होते, त्यांनी आपल्या पत्रांमध्ये छापले होते की जेव्हा माणसे, घरे, शेतीवाडी, गुरेढोरे पाण्यात बुडत होते, त्राहि त्राहि करित होते, तेव्हा काही सरकारी कर्मचारी होड्यांमध्ये बसून 'झिरझिरी' खेळत होते.

झिरझिरी हा एक प्रकारचा लपाछपीचा खेळ आहे. बुडणाऱ्या माणसांनाच काय, तर महिला व बालकांनाही वाचवण्याचा ह्या अधिकाऱ्यांनी काही प्रयत्न केला नाही. लोक बुडतच राहिले, आणि प्रशासन

लपाछपी खेळतच राहिले. अशा परिस्थितीत एक इंग्रज न्यायाधीश व एक भारतीय उपन्यायाधीश ह्यांनी लोकांना चांगली मदत केली. राजेन्द्र बाबूंसारख्या सभ्य, शालीन व्यक्तीने आपल्या आत्मचरित्रात त्या दिवसाचे वर्णन 'कलेक्टर, पुलीस अफसर तथा डिप्टी मजिस्ट्रेट टस से मस नहीं हुए' ह्या शब्दांत केले आहे. दुसऱ्या दिवशी छपरामध्ये भर पाण्यातच स्थानिक लोकांनी एक विशाल सार्वजनिक सभा घेतली. तीमध्ये सरकारची उघडउघड निर्भर्त्सना केली गेली व त्याचबरोबर मदतीला धावून आलेल्या लोकांची प्रशंसा. त्यांच्याप्रति कृतज्ञताही व्यक्त करण्यात आली.

खेडोपाड्यांमध्ये तर याहूनही वाईट परिस्थिती होती. त्या काळात छपराकडून मशरकला जाणाऱ्या रेल्वेलाइनमुळे पाणी पुढे वाहून जाण्याऐवजी तेथेच एका विस्तीर्ण भागात अडकून पडले होते आणि मागून येणारा पाण्याचा विशाल प्रवाह त्याची पातळी सतत वाढवीतच होता. त्यातून वाचण्याचा एकच मार्ग लोकांना दिसला. तो म्हणजे रेल्वे रूळ तोडण्याचा. त्यांनी तसा निर्णय घेतलाही. परंतु समोर सशस्त्र पोलीस दल पाहून ते थबकले.

ह्याचे वर्णन करताना राजेन्द्र बाबूंनी लिहिले आहे, "लोक कष्ट सहन करत राहिले. पण सहनशक्तीच्या पलीकडे गेले तेव्हा दोनचार जण खांद्यावर कुन्हाड घेऊन पाण्यातून पोहत रूळपर्यंत पोहोचलेच. पोलिसांनी त्यांना धमकावले तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले, की इकडे आमच्यावर पाण्यात बुडून मरण्याची वेळ आली आहे आणि तुम्ही रूळही तोडू देत नाही आहात. आतापर्यंत आम्ही सोसले, पण ह्यानंतर सोसणे शक्य नाही. आता जर कोणत्याही परिस्थितीत आम्हाला मरायचेच असेल - एकतर बुडून, नाहीतर तुमच्या बंदुकीच्या गोळ्या खाऊन - तर बुडण्यापेक्षा तुमच्या गोळ्या खाऊनच मरावे झाले! आमचा निर्णय झाला आहे. आम्ही रूळ तोडतो, तुम्ही गोळ्या घाला.

अशा रीतीने, हे शूर लोक आवेगी वाहत्या पाण्यातून निकराने पोहत रूळपर्यंत पोहोचले व रूळांवर त्यांनी आपल्या कुन्हाडींचे घाव घालायला सुरुवात केली. पोलिसांची हिम्मत नाही झाली गोळ्या घालण्याची. रूळ थोडेसेच तुटले होते तेवढ्यात, लोकांच्या संकल्पाला साथ देण्यासाठीच जणू काही, मागून पाण्याचा एक जोरदार लोंढा आला आणि रूळ ताडकन तोडून पुढे वाट काढत निघून गेला. तो रूळ पुराबरोबर गवताच्या काडीप्रमाणे कुठे वाहून नेला कोणास ठाऊक! पण तेव्हा मागची अनेक गावे पूर्ण बुडण्यापासून वाचली होती. नंतर पोलिसांनीही रिपोर्ट दिला, की रूळ तुटला तो जलप्रवाहाच्या दबावानेच.

ह्या संकटाच्या वेळी राजेंद्र बाबू आणि त्यांच्या गटातील असंख्य स्वयंसेवक ह्यांनी रात्रंदिवस काम केले. छपरातील एका अधिकाऱ्याने तर म्हणे तेव्हा असेही म्हटले होते, की ह्या सगळ्या तक्रारी घेऊन माझ्याकडे कशाला आलात? जा. त्या गांधीकडे जा. तेव्हा त्या गांधीचा अर्थ होता काँग्रेसचे लोक.

अशा ह्या संकटकाळात राजेंद्रबाबूंच्या हे लक्षात आले होते की पूर व त्यासोबतचा दुष्काळ एकेकटे येत नाहीत. त्यापूर्वी समाजात असे बरेच काहीतरी होते, जे व्हायला नको असते. ते कधी सावकाश घडते तर कधी वेगाने, पण घडते एवढे खरे. ते घडत असताना समाजाचे नीतिनिर्धारक, संचालक व नेते ह्यांचे लक्ष त्याकडे जात नाही आणि मग पूर वा दुष्काळाचे संकट समोर येऊन ठेपते.

वाईट कामांचा पूर येतो पाण्याची प्रकृती समजून न घेताच विकास कामे उभी केली जातात. ही कोण्या एका काळाची गोष्ट नाही. दुर्दैवाने सर्वच कालखंडांमध्ये अशा प्रकारच्या चुकांची पुनरावृत्ती केली जाते. थोडक्यात काय, तर एका बाजूला प्रकृती, पर्यावरण ह्यांच्या विरुद्ध दिशेला जाणाऱ्या कामांचा पूर, तर दुसरीकडे चांगल्या कामांचा दुष्काळ.

राजेंद्रबाबूंनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे की “रेल्वे रुळांमुळे पुरांची भीषणता आणखी वाढते. माझ्या मुलखात गेल्या तीस वर्षांत आलेल्या भयानक पुरांचा मला चांगला अनुभव आहे. रेल्वे रूळ तसेच डिस्ट्रिक्ट कोर्ट व इतर इमारतींसाठी उंचावरून घेतलेले रस्ते हे पुराचे प्रमुख कारण असल्याचे माझे ठाम मत झाले आहे.” ह्याऐवजी जागोजाग जर रुंद पूल बांधण्यात आले असते, तर असे घडले नसते. पण रेल्वेच्या नफ्याकडेच अधिक लक्ष दिल्यावर आणखी काय होणार! त्यांना पूल बांधण्यासही भाग पाडले जात नाही, मग रूळ तोडणे तर दूरच राहिले. बी एन डब्ल्यू रेल्वेने तर ह्या बाबतीत अत्यंत कंजूसपणा दाखवला आहे. आता जरी त्यांनी अनेक पूल बनविले असले तरी अनेक ठिकाणी पूल बनवायचे शिल्लकही आहे. जे बनवले आहेत तेही जनतेचा त्रास दूर करण्यासाठी नाही, तर आपल्याच फायद्यासाठी. जनतेच्या त्रासाच्या अनेक गोष्टी सांगूनही त्यांनी काहीच ऐकून घेतले नाही. पण जेव्हा निसर्गानेच रूळ तोडले आणि कित्येक महिने रेल्वे धावलीच नाही तेव्हा नाइलाजाने त्यांना दुसरे पूल बनवावेच लागले.

पाऊस तर दर वर्षी पडतोच. संपूर्ण देशात. कुठे कमी, तर कुठे जास्त. कुठे अतिशय जास्त सुद्धा. परंतु त्या वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये राहणाऱ्या समाजांनी, अनेक वर्षांच्या अनुभवातून, ह्या कमी-जास्त प्रमाणाच्या पावसामध्ये आपले जीवन बरोबर विणले आहे. आता बघा - एका बाजूला आहे जैसलमेर. जिथला पाऊस इंचांमध्ये बोलायचे तर ६ च्या वर जात नाही. बिहारच्या छपरामध्ये मात्र एका दिवसात ३६ इंच पाऊस पडला. ईशान्येत तर आपल्या एका राज्याचे नावच मेघांचे घर असे ठेवले आहे. ह्या सर्व समाजांनी अनेक पिढ्यांच्या अनुभवाने आपल्या अवतीभवतीचे ऋतू, जमीन, हवा, झाडे-झुडपे इतकेच काय तर पशूंच्या बरोबरही जिव्हाळ्याचे संबंध ठेवले आहेत.

आज आपण पाहतो की जलनीती तयार केल्या जात आहेत. पूर्वी हे असे घडत नसे. समाज आपले एक ‘जलदर्शन’ बनवीत असे. ते कागदावर न छापता लोकांच्या मनावरच कोरून ठेवीत असे. समाजातील लोक त्याला आपली जीवनपद्धती बनवून टाकीत असत. मग ती सहजासहजी तुटत नसे. आजच्या जलनीतीप्रमाणे ती येणाऱ्या जाणाऱ्या प्रत्येक सरकारबरोबर बदलत नसे. ह्याच पद्धतीने तेथील विशिष्ट पिकेदेखील तो समाज निश्चित करून ठेवत असे. जलसिंचनासाठी आपली साधने जुळवून ठेवत असे.

आता बिहारच्या संबंधात आपण पाहिले की इंग्रजांनी त्या प्रदेशाची ठेवण लक्षात न घेता रेल्वेचे रूळ खूप उंचावर बनवून ठेवले, ज्यामुळे गंगा व इतर नद्यांच्या मैदानात जागोजागी अडथळे निर्माण झाले. त्या एवढ्या मोठ्या प्रदेशात पाण्याच्या सुरळीत वाहतुकीसाठी काय करायला पाहिजे ह्याचा विचारही नाही केला, तर प्रयत्न करणे दूरच राहिले. रूळांमध्ये किती अंतरावर मोठमोठे पूल असायला पाहिजेत, त्याकडेही लक्ष दिले नाही. कमी खर्चात जास्तीत जास्त नफा मिळवण्याचेच काम केले, आणि आता असे लक्षात येते की ते

काम त्यांच्या भाषेतील - इंग्रजीतील एका म्हणीप्रमाणेच परिणाम देत आहे. ती म्हण आहे - पेनी वाइज, पाउंड फूलिश. पैसे वाचविण्यात मारे सतर्कता दाखवायची अन् रुपये घालविण्यात निष्काळजीपणा.

इंग्रज आपल्या देशात आले तेव्हा येथे 'सिंचन विभाग' नव्हता. एकही इंजिनियर नव्हता. इंजिनियरिंगचे शिक्षण देखील नव्हते. म्हणजे तसे शिक्षण देणारे कोणतेही विद्यालय किंवा महाविद्यालय नव्हते. जलसिंचनाचे अभ्यासक्रम नव्हते, परंतु ते शिक्षण मात्र जागोजाग मिळत असे आणि समाज ते आपल्या मनात सांभाळून आपल्या जमिनीवर उतरवत असे. परत एकदा सांगतो की इंग्रज आपल्याकडे आले तेव्हा इथे एकही इंजिनियर नसताना काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत सुमारे २५ लाख लहान लहान तलाव होते. त्याहूनही अधिक संख्येत, ठिकठिकाणी जमिनीचा पिंड ओळखून खोदलेल्या विहिरी होत्या. पावसाचे पाणी ह्या तलावांमध्ये कसे येईल, कुठल्या प्रदेशातून कसकसे वाहत येईल ह्याचा अंदाज अनुभवी नजरांकडून घेतला जाई. मग ते पाणी वर्षभर पिण्यासाठी कसे उपयोगी पडेल, पिकांना कसे जीवन देईल ह्या सर्वाची योजना शेकडो मैल दूर वसलेले इंग्रज नव्हे, तर तिथेच वसलेले लोक करीत. त्यातून ते आपल्या तेथे वसण्याचे सार्थक करीत. ही परंपरा आजही पूर्णांशाने संपलेली नाही - जरी सुशिक्षित लोकांमधली तिची प्रतिष्ठा कमी झाली असली तरी. परंतु आज आमच्या सुशिक्षित समाजाला हे ऐकून नक्कीच आश्चर्य वाटेल की आमच्या देशातील तंत्रशिक्षणाची पायाभरणी करण्यामध्ये आज अशिक्षित मानला गेलेला समाजच प्रमुख होता.

आज फार कमी लोक हे सांगू शकतील की आमचे पहिले इंजिनियरिंग कॉलेज कुठे व केव्हा उघडले. जे झाले, ते थोडक्यात असे -

देशाचे पहिले इंजिनियरिंग कॉलेज हरिद्वारजवळ रुडकी नावाच्या लहानशा गावात सुरू करण्यात आले. ते होते इ.स. १८४७. तेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्य होते. ब्रिटिश सरकारही आलेले नव्हते. आपला येथे येण्याचा उद्देश व्यापार करणे हा असल्याचे कंपनीने जाहीर केले होते. प्रशासन किंवा लोककल्याण नाही. व्यापार हादेखील सभ्य शब्द झाला. खरे तर ती लुटायलाच आली होती. अशा परिस्थितीत ती येथे उच्च शिक्षणाचे ध्वज कशाला फडकवायला बसलीय?

ही कथा बरीच लांबलचक आहे. पूर्ण सांगण्याची गरज नाही, परंतु एवढे तर सांगायलाच पाहिजे की देशाच्या वायव्य प्रदेशात त्या काळात भीषण दुष्काळ पडला होता. कमी मात्रेत पडलेला पाऊस हेदेखील दुष्काळाचे एक कारण होते. परंतु चांगल्या कामांचा व चांगल्या विचारांचा दुष्काळ आधीच येऊन ठेपला होता व त्याचे खरे कारण होते ईस्ट इंडिया कंपनीचे दुर्व्यवहार. सुदैवाने, तेव्हा नॉर्थ वेस्टर्न प्रॉविन्सेस म्हटल्या जाणाऱ्या त्या क्षेत्रात उपराज्यपालाच्या पदावर एक सहृदय इंग्रज अधिकारी काम करीत असत. त्यांचे नाव होते श्री. जेम्स थॉमसन. लोकांना दुष्काळात मरताना पाहून त्यांच्याने राहवले नाही. त्यांनी कंपनीच्या संचालकांना पत्र लिहून ह्या भागात एक मोठा कालवा खोदण्याचा प्रस्ताव ठेवला. त्या पत्राला काहीच उत्तर आले नाही. थॉमसनने आणखी एक पत्र पाठवले. त्यालाही उत्तर नाही. त्यानंतर थॉमसननी जे तिसरे पत्र लिहिले, त्यामध्ये दुष्काळ व पाणी ह्याबरोबरच, लोकांच्या कष्टातून त्यांना (इंग्रजांना) मिळणाऱ्या नफ्याची कलाबूत लावली. त्यांनी कळविले की ह्या योजनेमध्ये इतके इतके पैसे घातल्यावर, सिंचनावरील कराच्या

रुपात त्याहून अधिक इतके इतके रुपये मिळतील. हे वाचून मात्र ईस्ट इंडिया कंपनीचे डोळे चमकले. नफा मिळणार? मग ठीक. बनवा. पण बनवणार कोण? कंपनीकडे कोणी इंजिनियर तर नाही. थॉमसनने कंपनीला आश्चर्य केले की गावातले लोकच तो कालवा तयार करतील. काम अचाट होते. हरिद्वारजवळील गंगेतून एक कालवा काढून त्याला २०० किमीच्या प्रदेशात पसरवायचे होते. ही काही आपल्या देशातलीच पहिली जलसिंचन योजना होती असे नव्हे, तर जगातील इतर अनेक देशांत तेव्हापर्यंत इतकी मोठी योजना बनली नव्हती.

ह्या व्यापक योजनेचे व्यापक वर्णन मला येथे करायचे नाही. फक्त एवढेच सांगायचे आहे की ती योजना अत्यंत चांगल्या रीतीने पूर्ण झाली. मग थॉमसनने त्याचे यश पाहून, त्याच कालव्याच्या काठावर रुडकी इंजिनियरिंग कॉलेज काढण्याचाही प्रस्ताव कंपनीकडे ठेवला. तोदेखील कंपनीने मान्य केला, कारण त्यामध्ये थॉमसनने अशी साखरपेरणी केली होती, की ह्या कॉलेजमधील मुले मोठी होऊन आपले साम्राज्य वाढविण्यास मदत करतील. तर अशा रीतीने इ.स. १८४७ मध्ये रुडकी येथे देशातील पहिले इंजिनियरिंग कॉलेज स्थापन झाले. इंजिनियरिंगचे विषय शिकविणारे हे देशातीलच नव्हे तर आशियातील पहिले कॉलेज होते. काही वर्षांनंतर ह्या कॉलेजमध्ये इंग्लंडमधील विद्यार्थ्यांची एक तुकडी शिकण्यासाठी पाठवली गेली होती.

... ह्या कॉलेजच्या पायाभरणीमध्ये आमचा अशिक्षित मानला गेलेला समाज आपले शिर उन्नत करून उभा आहे. तो तेव्हाच लोकांना दिसला नव्हता. आज तर त्याला मागासलेपणाचे लेबल लावून त्याच्या विकासाचे अनेकविध प्रयत्न चालू आहेत. आता ह्या विषयाचा शेवट करताना हेही सांगून टाकतो, की त्या स्थानिक लोकांनी १८४७ चे कॉलेज बनण्यापूर्वी बनविलेला तो कालवा आजही वायव्य प्रदेशाच्या शेतांना गंगेचे पाणी पोहोचवीत आहे. रुडकी कॉलेजला आता शासनाने भारतीय प्रौद्योगिकी संस्थानाचा (आय आय टी) दर्जा दिला आहे. कॉलेजचे स्थान जरी उंचावले असले, तरी ज्यांच्यामुळे ते कॉलेज बनले, ज्यांच्यामुळे इतकी सुंदर जलयोजना जमिनीवर उतरली, इंग्रज लोक येण्याच्या पूर्वी ज्यांनी देशाच्या मैदानी भागांत, पहाडांत, वाळवंटात, देशाच्या सीमावर्ती भागांत नेटके जलसंयोजन केले, ते लोक मात्र आज दूर कुठल्याकुठे फेकले गेले आहेत.

आधुनिक धरणांमुळे दुष्काळ दूर झाले आहेत असेही आज खात्रीपूर्वक म्हणता येत नाही. पंजाब, हरियाणा व देशाच्या अन्य भागांमध्ये, महाराष्ट्रामध्ये तीव्र दुष्काळ पडले. तेव्हा ही धरणे काय करू शकली? धरणांमध्ये तर पाणी तेव्हा भरेल, जेव्हा पाऊस पुरेसा पडेल.

प्रकृती ठीक नाही, ठीक-ठाक पाऊस पाडते. ती आई आहे आमची, पण मदर डेयरीची मशीन नाही, की जी जेवढ्या रुपयांचे टोकन घालू, बरोबर तेवढेच पाणी ओतेल. एकीकडे आपण मोठ्या धरणांनी बांधलो गेलो, आणि दुसरीकडे भूगर्भजल वर उचलून घेण्याची नवीन तंत्रेही शोधून काढली. शहरा-गावांत चाळणीसारखी जागोजाग भोके पाडून ठेवली जमिनीला आणि ह्या पृथ्वीच्या विशाल अंतरंगात जपलेल्या विशाल जलसाठ्याला उपसून बाहेर काढले. त्यामध्ये घातले मात्र काहीच नाही. अशा रीतीने हा पृथ्वीगोल पोकळ होत चालला आहे. भूगर्भजलात जी घट होऊ घातली आहे, तिला वाचविण्यासाठी हवे तर जिल्हावार,

प्रदेशवार आकडेही दिले जाऊ शकतील, पण जेथे जीवनाचा प्रेरणादायी रसच पिळून घेतला जातो आहे, तेथे ते शुष्क आकडे नवीन काय व किती सांगणार? असो. कटुता येऊ न देता एवढे तर म्हणता येईलच, की पाणी आणि आपले राजकारण ह्यांमध्ये काय अधिक घसरले आहे, ते सांगणे कठीण आहे. ह्या दोहोंचा स्तर उंचावण्यासाठी आपल्याला आधी आपला स्तर उंचावावा लागेल.

गेल्या काही वर्षांपासून एक नवीन शब्द ऐकू येतो - जल भागीदारी. सर्वसाधारणपणे असे घडते की नवीन शब्द प्रथम इंग्रजीत येतात आणि नंतर आपण फारसा विचार न करता त्याचा आपल्या भाषेत अनुवाद करून घेतो, तसाच हा शब्द. परंतु हा नकली शब्द नव्हता, तेव्हाही आपल्या समाजात पाण्याविषयी विलक्षण भागीदारी होती. ह्या लोक-भागीदारीत मुख्यतः तीन भूमिका असत. लोक स्वतः आपल्या गावात जलयोजना तयार करीत, ही पहिली भूमिका. ते तलाव, कालवा, विहिरी इ. बनवून त्या योजनेची अंमलबजावणी करीत, ही दुसरी भूमिका. शेवटी, ह्या बनवलेल्या योजनांची देखभाल करण्याची जबाबदारीही स्वतःच उचलीत, ही तिसरी भूमिका. तीदेखील जबाबदारी न मानता आपले कामच मानून आणि केवळ दोन-चार वर्षे नाही, तर चांगली दोन चार पिढ्यांपर्यंत निभवीत. असे करीत असताना समाज कधीकधी राज्याची भागीदारीदेखील कबूल करीत असे. एका परीने पाहिले तर समाज आणि राज्य एकमेकांशी ताळमेळ ठेवून अगदी सहजतेने हे व्यवहार पार पाडीत. आज क्वचितच कोणाला ह्या गोष्टीची जाणीव शिल्लक राहिली असेल की आपल्यापैकी अनेकांची आडनावे अशा कामांतूनच आपल्याला मिळाली होती. कालव्या(नहर)ची देखभाल करणारे नेहरू होते, पहाडातील कालवा (कूल) बनविणारे कोहली, तर स्कूल बनविणारे गुलाटी झाले. देशाच्या ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत अनेक जाती, अनेक लोक असे होते, की जे गावागावांसाठी पाण्याचे काम करीत असत. ह्यामध्ये दुष्काळ आणि पूर ह्या संकटांना तोंड देण्याचे कामही सामील होते. ही सर्व कामे ते लोक खरोखरीच आपले तन-मन-धन अर्पून करीत असत.

त्यांच्या मनात रुजलेल्या कामाला ते आपल्या शरीरावरही सांभाळून ठेवीत. कसे, ते पहा. आपल्या देशातील सर्व भागांत गोंदण्या-गोंदविण्याची एक महान परंपरा आहे. ह्यामध्ये शुभ चिह्ने तर गोंदवली जातातच, पण देशातील काही भागांत आणखी एक विशेष चिह्नेही आढळून येत असे. त्याचे नाव 'सीता बावडी'. साध्यासुध्या आठ-दहा रेषांचे हे भव्य चित्र कोणत्याही जत्रेत, ठेल्यावर मनगटावर गोंदवून मिळत असे. अशा रीतीने पाण्याचे काम मनातून शरीरावर आणि शरीरावरून कष्टाने जमिनीवर उतरू लागे.

परंतु आज जमिनीच्या किंमती आकाशाला भिडू लागल्या आहेत. शहरांतच काय पण गावांतही तलाव एकामागून एक बुजवले जात आहेत, कचऱ्याने भरले जात आहेत. पाण्याचे संकट समोर आहे आणि आपण त्याला पाठ दाखवीत आहोत. आपल्याच तलावांना, आपल्याच जलस्रोतांना नष्ट करून टाकल्यावर तहानलेल्या शहरांसाठी खूप दुरून, दुसऱ्या कुणाचा हक्क डावलून, मोठ्या खर्चिक योजना बनवून पाणी आणले जात आहे. परंतु आपल्याला एक गोष्ट विसरून चालणार नाही. ह्या शहरांनी इंद्रदेवतेकडे अशी तर मागणी केलेली नाही, की आमचे प्यायचे पाणी शंभर-दोनशे किलोमीटर दुरून येत असताना आता आमच्या

आकाशात येऊन तू बरसू नकोस म्हणून..... पूर्वीचे तलाव तेवढ्या प्रदेशात पडणाऱ्या पाण्याला आपल्यामध्ये सामावून घेऊन शहराला पुरापासून वाचवीत असत.

दिल्ली, मुंबई, चेन्नई, बंगळूरु, जयपूर, हैदराबाद ह्यांसारखी आधुनिक होत जाणारी, महाग होत जाणारी नवी जुनी शहरे आळीपाळीने अशा पुरांनी ग्रस्त होत आहेत. हे सारे नवीनच आहे. असा पूर ह्यापूर्वी तेथे कधीही आला नव्हता. आपल्या देशाची किनारपट्टी खूप मोठी आहे. पश्चिमेला गुजरात-कच्छपासून कन्याकुमारीला वळसा घालून, बंगालच्या सुंदरबनपर्यंत ती जाते. पूर्व तटावर अजूनही जबरदस्त सागरी वादळे येतात. काही महिन्यांपूर्वी ओदिशा व आंध्र प्रदेशमध्ये आलेल्या वावटळीची सूचना मिळाल्यामुळे इतर नुकसान जरी झाले असले, तरी जीवितहानी सुदैवाने झाली नाही. परंतु त्यानंतर थोड्याच दिवसांत तेथे आलेल्या पुरामुळे त्याहूनही जास्त नुकसान झाले.

आपल्या पूर्व तटावर सागरी वादळे येतच असतात. नुकसान करण्याची त्यांची क्षमता दिवसेंदिवस वाढतेच आहे. ह्याचे एक कारण आहे आपल्या किनारपट्टीवरील जंगले झपाट्याने तोडली जाणे. ती जंगले होती तेव्हा ती वादळे किनाऱ्यावर येऊन त्यांच्यावर आदळत व इतर नुकसान बरेच कमी होई. समुद्र व धरणीच्या मीलन बिंदूवर हजारो वर्षांपासून एखाद्या उत्सवाप्रमाणे उभी असलेली ही जंगले एका विशिष्ट स्वभावाची असतात. दिवसातून दोनदा ते खान्या पाण्यात बुडतात, तर दोनदा मागून येणाऱ्या नदीच्या गोड्या पाण्यात. मैदानावरील, पहाडावरील झाडांशी ह्यांची तुलना करणे योग्य नाही. वनस्पतीचे असे दर्शन अन्य कोणत्याही ठिकाणी शक्य नाही. येथे ह्या झाडांची मुळेही लख्ख उजेडात, जमिनीच्या वरच राहतात. मुळे, बुंधा आणि फांद्या ह्या तीन्हींचे एका वेळेस दर्शन करून देणारा हा वृक्ष. त्याचे संपूर्ण जंगलच इतके सुंदर दिसते की त्याचे नावच सुंदरबन ठेवण्यात आले.

परंतु आज दुर्भाग्याने आपले सुशिक्षित जग, आपले वैज्ञानिक १३-१४ प्रदेशांमध्ये पसरलेल्या हा वनाचे, ह्या प्रजातीचे नाव अगदीच विसरून गेले आहेत. त्यांची जेथे कुठे चर्चा होते, तेथे मॅनग्रोव्ह ह्या इंग्रजी नावानेच त्यांचा उल्लेख केला जातो. आपल्या एवढेही लक्षात येत नाही, की स्थानिक भाषांमध्ये तरी त्यांचे नाव असेल, त्यांच्या गुणांची स्मृती तेथे जपली असेल. ह्या निमित्ताने हेही सांगून टाकतो, की मॅनग्रोव्ह हा इंग्रजी शब्द नाही. तो त्यांनी पोर्तुगीज भाषेतून घेतला आहे.

किनारपट्टीवरच्या प्रदेशांकडून सुरुवात करू या. गुजराती व कच्छीमध्ये ह्या वनाला चैरव, मराठी व कोंकणीमध्ये खारफुटी वा तिवर, कन्नडमध्ये कांडला काडु, तमिळमध्ये सधुप्पूनिळम काडु, तेलुगुमध्ये माडा आडवी, उडियामध्ये झाउवन म्हटले जाते. बंगाली नाव सुंदरबन हे तर सगळ्यांनी ऐकलेलेच आहे. तसेच त्याचे एक नाव मकडसिरा असेही आहे. हिंदी प्रदेश तर बोलूनचालून किनाऱ्यापासून दूरच आहे. परंतु, जी गोष्ट ज्या समाजात नाही, तो त्याचे नावच ठेवत नाही अशातला काही भाग नाही. तर, हिंदीत त्याला चमरंग वन असा शब्द आहे, परंतु तो आताच्या नवीन शब्दकोशांमध्ये समाविष्ट नाही.

पर्यावरणतज्ज्ञ सांगतात की आंध्र व उडियामध्ये विशेषतः पारद्वीपाच्या भागात चमरंग वनांची विकासाच्या नावाखाली खूप कत्तल केली आहे. म्हणूनच पारद्वीप नंतर अशाच एका वावटळीत पूर्णपणे नष्ट झाले. त्याच्यासाठी एक भक्कम भिंत उभारण्याचाही प्लान होता. आता खरे सांगायचे तर काही थंड प्रदेशांचा अपवाद सोडला, तर *जिथे सागरां धरणी मिळते तिथे निसर्गानेच सुरक्षेसाठी ही सुंदर हिरवी भिंत उभी केली आहे.* आज आपण आपल्या लोभासाठी ह्यांचा नायनाट करून त्याऐवजी पाच वार रुंदीची सिमेंट काँक्रीटची भिंत उभारून आपण सुरक्षित राहू असे म्हणणे मूर्खपणाचेच नाही काय? हा धडा काळाने आपल्याला शिकवला नाही तर बरे होईल. चौथीच्या वर्गात शिकवले जाते की पृथ्वीवर सत्तर टक्के समुद्र व तीस टक्के जमीन आहे. समुद्राच्या पुढे आपण नगण्य आहोत. ही सुंदरबने, चमरंग वने आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यास कारणीभूत आहेत.

भिंती उभ्या करताना समुद्र मागे हटेल, तट उभारून पूर थोपवता येईल, बाहेरून मागवलेले अन्नधान्य वाटून दुष्काळ दूर होईल.... अशाच वाईट विचारांचा पूर येऊन, चांगल्या विचारांचा दुष्काळ पडून, आपले जल संकट वाढले आहे.

(ज्ञानोदय ऑगस्ट २०१४ मधून संपादित, अनुवादित, साभार)

गांधी शांति प्रतिष्ठान, २२१-२२३, दीनदयाल उपाध्याय मार्ग, नवी दिल्ली- ११०००२,

फोन - ००१- २३२३७४९९

सम्यक जीवनशैली

संजय संगवई

या सर्वांना जोडून सामाजिक व व्यक्तिगत जीवनशैलीबद्दल आखणी करणे व धोरण असणे आवश्यक बनले आहे. जीवनशैलीचा मुद्दा उपभोगाशी, वस्तू व साधनसंपदेच्या वापराशी निगडित आहे. उपभोगवाद किंवा चंगळवाद हा मुद्दा व्यक्तिवादी नैतिकतेबरोबरच सामाजिक नीतीचा (सोशल मॉरॅलिटी), आपल्याशिवाय इतरांच्या लोकशाही हक्कांचा व साधनसंपत्तीविषयक धोरणांचा आहे. प्रत्येकाने किती पाणी, वीज, जंगल, नैसर्गिक साधनसंपत्ती वापरावी, इथपासून किती धन व वस्तूसंग्रह करावा येथपर्यंत अनेक बाबी वापरण्यावर कमाल मर्यादा येतील. अमेरिका-युरोपप्रमाणे दरमाणशी वीजवापराचे व अन्य उपभोगाचे उद्दिष्ट प्रमाण मानले तर भारतातल्या सर्व नद्यांवर अगडबंब धरणे बांधून सर्व जंगले, जमीन, पैसा वापरूनही त्याची पूर्तता होणार नाही.

अशा मर्यादा असणे म्हणजे ज्यांना आजपर्यंत काहीच मिळाले नाही, त्यांना विकासाचे फायदे नाकारणे असे नव्हे. अनिर्बंध वापरावरच्या या कमाल मर्यादेशिवाय प्रत्येकाला किमान वस्तू, सेवा व संसाधनेही मिळणार नाहीत. सर्वांना व सर्वत्र किमान वीज-पाणी मिळायचे असेल, तर पंचतारांकित व अनावश्यक शहरी औद्योगिक वीजवापरावर, पाण्याच्या उधळपट्टीवर नियंत्रण जरूरीचे

आहे. भपका व चंगळवादावरची नियंत्रणे ही सामाजिक न्यायासाठी आवश्यक आहेत. तसेच प्रतिष्ठेच्या छद्मी आधुनिकतेच्या कल्पनांवरसुद्धा प्रश्नचिन्ह लावले जात आहे.

वस्तूंचा अनिर्बंध व विषम उपभोग हा व्यक्तीच्या हितासाठी - स्वास्थ्यासाठीसुद्धा नुकसानकारक आहे. त्यामुळे व्यक्तीच्या ऐहिक जीवनाचे इतर अनेक संपन्न व सुंदर पैलू, वैचारिक, कलात्मक आयाम, मानवी संबंध, निसर्गाविषयी प्रगाढ जाणीव, सौंदर्यबोध, आत्मशोध या जीवनाच्या तेवढ्याच महत्त्वाच्या बाबींना आपण मुक्तो. साधेपणा आणि दरिद्रीपण नाही. जीवनावश्यक व अधिक सुटसुटीत व सुखकर वस्तू सर्वांना उपलब्ध व्हाव्यातच. मात्र, त्यापलीकडे ऐषआराम व प्रतिष्ठा - अहंकारपूर्तीचे साधन म्हणून वस्तूंसाठीची वखवख आपले जीवन दळभद्री करते.

(‘नद्या आणि जनजीवन’ मधून)